

**ÓZBEKISTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

BAS ILIMY-METODIKALÍQ ORAYÍ

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI JANÍNDAGÍ PEDAGOG
KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM OLARDÍN QÁNIGELIGIN
JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

**«QARAQALPAQ TILÍ HÁM ÁDEBIYATINIŃ RAWAJLANIW
JÓNELISLERI HÁM INNOVATSIYALAR»
MODULÍ BOYÍNSHA**

OQÍW METODIKALÍQ KOMPLEKS

Nókis – 2019

Bul oqıw-metodikalıq kompleks Bas ilimiy metodikalıq oraydin' Muwapıqlastırwshı Ken'esinin' 2019 jıl «18»-oktyabrdeg'i 5-sanlı bayannaması menen tastıyqlangán.

Dúziwshi:

prof. M.Qudaybergenov

Pıkir bildiriwshi:

prof. Sh.Abdinazimov

MAZMUNÍ

JUMÍS BAĞDARLAMA	4
LEKCIYA TEKSTLERI	7
1-tema: Adebıyattanıw rawajlanıwının tiykargı basqıshları ham funkciyalari. Adebıyattanıw rawajlanıwına baylanisli tallawlar.	7
2-tema: Zamanagoy qaraqalpaq adebiyatındaǵı jana janr ozgesheligi. Korkem shigarmanın janrın belgilew olshemleri. Klassik ulgiler anaizine baylanisli janasha qaraslar	23
3-tema: Dunya adebiyatındaǵı jetekshi metodlardı engiziw. Germenevtika korkem shigarma analizinde innovacion jantasiw sipatında.....	28
4-tema. Qaraqalpaq tili fonetikasınıń rawajlanıw baǵdarları hám innovatsiyalar.....	34
5-tema. Qaraqalpaq tili leksikologiyasınıń rawajlanıw baǵdarları hám innovatsiyalar.....	51
6-tema. Qaraqalpaq tili morfologiyasınıń hám sóz jasalıwı rawajlanıw baǵdarları hám innovatsiyalar	63
ÁMELIY SHINIǴIWLAR USHIN MATERIALLAR	73
1-tema: Adebıyattanıwdın tiykargı funkciyalari, rawajlanıw basqıshları.....	73
2-tema: Hazirgi qaraqalpaq adebiyatının janrlıq ozgesheligi	74
DIDAKTIKALIQ MATERIALLAR.....	76
ÓZ BETINSHE TAPSÍRMALARÍ.....	86
ASSÍMENT TAPSIRMALARI.....	89
GLOSSARIY.....	112
ÁDEBIYATLAR DIZIMI	131

JUMÍS BAĞDARLAMA

Bağdarlamaniń tiykarǵı maqseti hám wazıypaları

- Tıńlawshılarga qaraqalpaq tili hám ádebiyatı rawajlanıw bağdarları hám innovaciyalar rawajlanıwı boyınsha alǵa qoyılǵan ilimiy-teoriyalıq kontseptsiyalar haqqında salıstırmalı, tallawlıq maǵlıwmatlar beriw, zamanagóy pedtexnologiyalardan paydalanıp tıńlawshılardıń qánigeligin arttırwǵa kómeklesiw;

- Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı rawajlanıw bağdarları hám innovaciyalar zamanagóy jańasha teoriyalıq kontseptsiyalarınıń mazmun-mánisin ashıw, onı tálim-tárbiya protsesinde qollawdıń abzallıqları haqqındaǵı tiykarlardıń islep shıǵılǵanın ashıp beriw hám tıńlawshılarda olardı anıq ilimiy-teoriyalıq tallaw, qalıs bahalaw hám óz betinshe turmıslıq pozitsiyasın júzege shıǵarıwǵa erisiw;

- Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı rawajlanıw bağdarları hám innovaciyalar pániniń sońǵı jetiskenlikleri menen baylanıslı ózgerisler hám jańalanıwlardı ilimiy-teoriyalıq tallaw hám onıń tiykarǵı bağdarınıń ózine tán qásiyetleri, maqset-wazıypaların tıńlawshılarga jetkiziw;

Pán boyınsha bilimler, kónlikpeler, qánigelikke qoyılatuǵın mámleketlik talaplar

Joqarı hám orta arnawlı, kásip-óner tálimi oqıtıwshılarınıń qánigeligin arttırwǵa qoyılatuǵın mámleketlik talaplar hám tayarlıq bağdarları boyınsha úlgi bağdarlamalar tiykar etip alınǵan.

Pánniń oqıw rejedegi basqa pánler menen baylanısı hám dawamlılıǵı

Pán mazmunı oqıw rejedegi birinshi blok hám qánigelik pánleriniń barlıq tarawları menen úzliksiz baylanısqa halda pedagoglardıń ulıwma tayarlıq dárejesin arttırwǵa xızmet etedi.

Pánniń Joqarı bilimlendiriwdegi ornı

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı rawajlanıw baǵdarları hám innovaciyalar máseleleri boyınsha áhmiyetli jańa teoriyalıq kontseptual ideyalar alǵa qoyılǵan. Joqarı tálimdegi qaraqalpaq tili hám ádebiyatı ilimin oqıtıw usılları, talabalardıń lektsiya, ámeliy, seminar shınıǵıwların hám talabalar tárepinen orınlanatuǵın ilimiy jumıslardı qanday islew ózgeshelikleri tiykarlarına súyengen halda ámelge asırıw kontseptsiyasında óz sáwleleniwin tapqan.

Modul` boyınsha temalardıń bólistiriliwi

№	Modul temaları	Tıńlawshınıń oqıw ju`klemesi, saat					
		Hámmesi	jámi	teoriyası	Ámeliy shıǵshıǵı	Kóshpe shıǵıw	Ozbetinsh
1.	Ádebiyattanıw rawajlanıwınıń tiykarǵı basqıshları hám funktsiyaları. Ádebiyattanıw rawajlanıwına baylanıslı tallawlar.	4	4	2	2		
2.	Zamanagóy qaraqalpaq ádebiyatındaǵı jańa janr ózgesheligi. Kórkem shıǵarma janrdı belgilew ólshemleri. Klassik u`lgiler analizine baylanıslı jańasha qarastır.	4	4	2	2		
3.	Dúnya ádebiyattanıwındaǵı jetekshi metodlardı engiziw. Germenevtika kórkem shıǵarma analizinde innovatsion jantasıw sıpatında.	2	2		2		
4	Qaraqalpaq tili fonetikasınıń rawajlanıw baǵdarları h`ám innovatsiyalar	2	2		2		
5	Qaraqalpaq tili leksikalogiyasınıń rawajlanıw baǵdarları h`ám innovatsiyalar	2	2		2		
6	Qaraqalpaq tili morfologiyasınıń, sintaksisinin hám sóz jasalıwı rawajlanıw baǵdarları hám innovatsiyalar	2	2		2		
	Jami	16	16	4	12		

LEKCIYA TEKSTLERI

1-tema: Adebıyattanıw rawajlanıwının tiykargı basqıshları ham funkiyalari. Adebıyattanıw rawajlanıwına baylanisli tallawlar.

Joba:

1. Terminologiya máselesi: metodologiya, metod, metodika terminlerine tu`sinikler beriw.
2. Kórkem ádebıyattağı metod.
3. Adebıyattanıw iliminde metodologiyanı qollanıw máselesi. Metodologiya hám ádebıyat teoriyası.
4. Ádebıyattanıw iliminde metodlar. Ádebıyattanıw iliminiń metodikası.
5. Ádebıyattanıw ilimi hám ideologiya.
6. Ádebıyattanıw ilimi hám ulıwma insaniylıq, yaǵnıy gumanistlik qádiriyatlar. Ádebıyattıń tendentsiyalıǵı.

Tayanısh sózler: terminologiya, metod, metodika, metodologiya, ádebıyattanıw, ádebıyat teoriyası, ideologiya, ulıwma insaniylıq, tendentsiya, İlimiy tallaw, salıstırmalı tipologiyalıq tallaw, tariyxıy filologiyalıq tallaw, kórkem estetikalıq tallaw, ideyalıq tematikalıq tallaw.

Terminologiya máselesi: metodologiya, metod, metodika terminlerine tu`sinikler beriw.

Metodologiya bul. metodologiyanıń teoriyası yamasa alınǵan meta-arqalı, al9g9s-sóz yamasa ilim. Demek ilim arqalı izertlew degendi ańlatadı. İlimniń baslı wazıypası ózi izertlep ob`ek tuwralı haqıyqıy ob`ektiv izertlew ju`rgiziw, ol haqqında anıq tu`sinikler, maǵlıwmatlar beriw. Hár qanday ilimniń metodologiyası bar. ádebıyattanıw iliminiń metodologiyasın tu`rlishe tu`sindiriw mu`mkin. ádebıyattanıw ilimi kórkem ádebıyattı jámiyetke turmıs hám tariyxıy rawajlanıwdıń nızamları menen tıǵız baylanısta u`yrenedi. Metodologiya

ádebiyattıń xalıqshılıǵın, milliyliǵın, demokratiyalılıǵın anıqlaydı. Metodologiya kórkem ádebiyattı izertlewdiń baslı talapların (printsipin) anıqlaydı. Usı printsip tiykarında kórkem ádebiyat izertlenedi. Mısalı` XX ásirdeń 30-50-jılları burınǵı awqam ádebiyatshıları bir baǵdarda rawajlandı. Olarǵa sotsialistik realizm metodı zorlap tańıldı. Nátiyjede haqıyqıy turmıstan uzaq shıǵarmalar payda boldı. Ǵáresizlik eılları jámiyettiń jańalanıwı menen sotsialistik realizm metodı ádebiyat ushın jaramsız bolıp qaldı. Sebebi komunistlik ideologiyanıń talapları jańa turmısqa juwap bere almadı. Biziń ádebiyatımız milliy rawajlanıw, ótmishke hu`rmet pene qaraw, ulıwma insaniy ideyalardı bassılıqqa alıw jolı menen rawajlanbaqta. Demek házirgi jańa dáwirde ádebiyattı izertlegende eń birinshi náwbette ulıwma insaniylik ideyaları menen ótmishtegi mádeniy miyrasımızdı hu`rmetlew jolı mene barıw talap etiledi. Bunıń ushan ádebiyatshı ilimpaz jámaát ulıwma ruwxıy du`ńya tuwralı klassikalıq pikirlerdi teoriyalıq bassılıqqa alıw tiyis. Anıǵıraq aytqanda klassik oyshılarımız Aristotel`, Al` Farabiy, Nawayı, Fridrix Gegel`, Belinskiy pikirlerin bassılıqqa alıp olarǵa su`yense boladı. Sol jańaǵı aytqan XX ásir 30-50 jıllar ádebiyatın izertlegende qızbashılıqqa berilip ketip onıń hámмесin sızıp taslawǵa bolmaydı. ádebiyattı izertlegende siyasiy mapazlarǵa su`yeniwge bolmaydı. Al ulıwma insaniylik ideyalarǵa su`yeniw kerek. Demek N.Dáwqaraev, A.Dabilov, M.Dáribaev, A.Begimov h.t.b. shıǵarmalarına baha bergende olardı ulıwma insaniylik kózqarastan bahalap biziń dáwirimizge jaramlılıǵın ayırıp beriwimiz kerek. Akademik B.Nazarov, akad. M.Qoshanov, Ǵ.Ǵulam, Aybek usaǵan shayır-jazıwshılardı bahalaǵanda usı joldan barıwdı usınıs etedi.

Kórkem ádebiyattaǵı metod

Kórkem metod - sırtqı dúnyanı, jámiyetti, adamdı kórkem-estetikalıq tanıwdıń bir usılı, basqasha aytqanda, jazıwshı ózi súwretlep otırǵan dúnyanı, jámiyetlik turmıstı qalay bolsa solay kórsetpesten, olardı tereń úyrenedi, oy-pikir eleginen ótkeredi, oǵan ideyalıq-emotsionallıq baha beredi. Kórkem obrazlarǵa, belgili bir ideyalardı, oy-pikirlerdi, estetikalıq printsiplerdi sińdiriledi. Solay etip jazıwshıda turmıstı sáwlelendiriwdiń belgili bir usılları, talapları, printsipleri

qáliplesedi. Ol usı printsiplerdi bassılıqqa alıp kórkem obraz jaratadı, sol arqalı óziniń ideyaların, oy-pikirlerin beredi. “Kórkem metod- tariyxıy – estetikalıq kategoriya. Ol jámiyet tariyxınıń belgili bir basqışında sol dáwirdiń jámiyetlik-estetikalıq talapları nátiyjesinde tuwıladı, rawajlanadı hám basqa bir sharayat payda bolǵanda óz ornın jańa kórkem metodqa bosatıp beredi. Qanday da bir jańa metodtıń ádebiyatta da payda bolıwı ushın dáslep jámiyetlik turmıstıń ózinde real jaǵdaylar hám tiykarlar bolıwı kerek: jańa metod, áne usı ortalıqtıń tuwındısı sıpatında júzege keledi. Kórkem metodlardıń bunday bolıp orın almasıp turıwı ádebiyattıń rawajlanıw zańlılıqlarınan biri. Sebebi, turmıstıń, jámiyettiń rawajlanıw tendentsiyaları ádebiyattıń rawajlanıw tendentsiyaların belgilep beredi.”¹

Eskertiw: **Metod** penen metodika-hár qıylı túsiniyeler: Metod jazıwshınıń kóz-qarasları, ideyalıq pozitsiyaları menen baylanıslı, al metodika, bul jumıs islewdiń yamasa jumıstıń usılı, texnikası bolıp esapalanadı. Mısalı, ádebiyattı oqıtıw metodikası, ádebiyattı izertlew metodikası. Kórkem metodlar házirgi ilimde shártli túrde **realistlik metodlar** hám **realistlik emes metodlar** dep bólinedi. Antik dáwir ádebiyatı, orta ásir ádebiyatı, tiykarınan, realistlik emes metodlar arqalı jazılǵan. Jazıwshı realistlik emes metodqa súyenip jazǵanda óziniń turmısqa bolǵan kózqarasların, qatnasın, bahaların haqıyqıy turmıstı, real ómirdi súwretlew arqalı bermeydi. Waqıyalar, adamlar, shárayatlar, turmıs haqıyqatlıǵınan uzaq, kóbinese qıyalıy súwretlenedi, realistlik súwretlewden góre jazıwshınıń fantaziyası (toqıması) baslı orındı tutadı.

Máselen, Esxildiń “Shınjırlanıp bánt etilgen Prometey” tragediyasında waqıyalar realistlik emes. Personajlar, syujetler mifologiyalıq usılda súwretlenedi. Sebebi antik dáwir ádebiyatı ulıwma mifologiyalıq syujetlerge tiykarlangan, orta ásir ádebiyatı tuwralı da usını aytıw múmkin. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında realizmniń ayırım belgileri bar. Sotsiallıq turmısqa baylanıslı geypara qosıqlarda turmıs real súwretlenedi. Mısalı, Berdaqtıń “Salıq”, “Jaz keler me”, “Zamanda”, “Bolǵan emes” h.t.b. Degen menen realistlik emes metod basım turadı. Mısalı: Ájiniyazdıń muhabbat qosıqları haqıyqıy turmıstan uzaq, ondaǵı lirikalıq

---

¹ Бобоев Т. Адабийотшунослик асослари. Тошкент, "Ўзбекистон", 2002, 521-бет.

qaharman hám ol ashıq bolǵan gózzal hayal real turmısta joq. Berdaqtıń “Aqmaq patsha” dástanı da romantikalıq metod penen jazılǵan, onda realizmniń ayırım belgileri bar.

XVII-XVIII ásirlerde Evropa ádebiyatında bir qatar **realistlik emes aǵımlar** payda boldı. Solardıń ishinde **klassitsizm** aǵımı qatań normaǵa túskenligi menen ajırılıp turadı, onıń payda bolıwı Frantsiyadaǵı “absolyut” dúzimniń kúsheyiw menen baylanıslı. Klassitsizmniń baslı idealıq talapları: mámleketlik idealardıń, mámleket mápiniń hámme nárseden ústin turıwı, jeke adam mápleriniń mámleket máplerine baǵındırılıwı, jeke adamniń joqarı grajdanlıq, patriotlıq sezimlerdi, qásiyetlerdi iyelewi. Mámleket mápi ushın ózin qurban etiwge tayar turıwı menen belgilenedi. Bul klassitsizmniń ideyalıq talapları bolıp esaplanadı.

Klassitsizm atamasınıń payda bolıwı antik grek-rim ádebiyatınıń hám kórkem óneriniń eń jaqsı ideyaların, kórkemlik úlgilerin ózlestiriw menen baylanıslı. Jazıwshılar usı klassikalıq ádebiyattan, mádeniyattan úlgi alǵan, olardı qayta tiklegen, sonlıqtan bul aǵımdaǵı shıǵarmalardı **klassitsistler**, hám usı aǵımdaǵı ádebiyatlardı **klassitsizm ádebiyatı** dep ataydı. Klassitsizmniń kórkemlik talapları bar. Olardıń biri – janrdıń tazalıǵın saqlaw. Kórkem shıǵarmalar joqarı hám tómengi janrlarǵa bólinedi.

1. Joqarı janrlarǵa: **tragediyalar, epikalıq poemalar, bálent párwaz odalar** kiredi.

Bunday janrdıǵı shıǵarmalardıń bas qaharmanları bolıp **koroller, gertsoglar, sárkardalar, rıtsarlar h.t.b. súwretlenedi.**

Olardıń personajları bolıp ápiwayı miynetkeshler, qalalılar, ónermentler, sawdagerler, diywanalar h.t.b. qatnasadı.

Realistlik emes metodlardıń bir kórinisi **sentimentalizm** aǵımı bolıp tabıladı. Frantsuz tilindegi **sentiment–sezim** degen sózden alınǵan termin. XVIII ásirde ekinshi yarımında Evropa ádebiyatında hám kórkem ónerinde qalıplesken aǵım. Sentimentalizm wákilleri adam tábiyatınıń jetekshi tárepi aqıl-oy emes, al tábiyiy sezimler dep esapladı. Usı tábiyiy sezimlerdi (mısalı, súyiwshilik sezimlerdi) jetilistiriw, tárbiyalaw arqalı pák júrekli, keń peyil, hadal adamlardı tárbiyalaw

múmkin. Usınday tárepleri menen sentimentalizm belgili dárejede aǵartıwshılıq ideyalarına jaqınlasıp ketedi. Kórkem ádebiyatta demokratiyalıq ideyalardı beriwde sentimentalizmniń áhmiyeti kúshli. Sentimentalizm ádebiyatınıń baslı qaharmanları, kóbinese ápiwayı diyqanlar, shopanlar bolıp keledi. Olardıń kónli pák sezimlerde tolı, olar da shın kewilden súye aladı, olar da óz muhabbatına sadıq bola aladı. Sentimentalizm qaharmanları obyektiv sharayatlarda emes, al, kóbinese, subyektiv sharayatlarda súwretlenedi. Jasil maqpalday shópler menen qaplanǵan jaylawlarda mańqıyǵan semiz mallar, domalanıp otlap júrgen semiz qoylar, betiniń almasınan qan tamǵan diyqan qızları, toq turmıs keshirip atrıǵan kewilli diyqanlar-mine, sentimentalist jazıwshılar súwretleytuǵın awıl kórinisi. Mısalı, XVIII ásirdeń ekinshi yarımında jasaǵan jazıwshı N. Karamzin (1766-1826) “Biyshara Liza” povestinde ápiwayı awıl diyqanınıń qızı Liza aq kókirek, júregi taza, sulıw etip súwretlenedi. Ol sın-sımbatı kelisken Erast degen dvoryan jigitti shın júreginen súyedi. Óziniń joqarı qatlam wákili bolıwına qaramastan Erast ta qarapayım diyqan qızı Lizanı súyedi. Jámiyetlik qatlamlasıw printsipti olardıń muhabbatına irkinish bola almaydı. Bul jaǵday, álbette, real sırtqı ortalıqqa, obyektiv tariyxıy sharayatlardı avtordeń subyektiv qatnası bolıp tabıladı.

Kórkem ádebiyattaǵı (XVIII á) sentimentalizm aǵımınıń kórnekli wákileri Russo, Didro (Frantsiya), Lessing (Germaniya), Karamzin, Dmitriev (Rossiya) bolıp tabıladı.

Kórkem ádebiyattaǵı **aǵartıwshılıq aǵımı** Evropada XVII-XVIII ásirlerde jetekshilik etti. Aǵartıwshı-jazıwshılar óz shıǵarmalarında jámiyetlik progress, teńlik, ádillik, erkin miynet, insan erkinligi, insannıń ruwhıy rawajlanıwı sıyaqlı demokratiyalıq ideyalardı alıp shıqtı. Aǵartıwshılardıń isenimi boyınsha adamlardı bilimlendiriw, aǵartıw, miynetke tárbiyalaw, olardı jaqsı qásiyetlerdi sińdiriw jolı menen ǵana jámiyetke túrli illetlerden' nadanlıqtan, ǵapılıqtan, qalaqlıqtan qutqarıp, jaqtı hám abadan turmısqa alıp shıǵıw múmkin. Aǵartıwshılıq aǵımı klassitsizm aǵımına qarsı gúreste qalıplesti, shıńlandı. Eger de klassitsizm ádebiyatınıń qaharmanları imperatorlar, karoller, dvoryanlar, rıtsarlar bolsa,

aǵartıwshılıq ádebiyatınıń personajları túrli jámiyetlik qatlamlardıń wákilleri bolıp tabıladı. Ápiwayı miynet adamları, sawdagerler shıǵarmanıń personajları sıpatında qatnasa beredi. Mısalı, Angliyanıń aǵartıwshı jazıwshısı Daniel Defo (1660-1731) “Robinzon Kruzo“ (1719) romanında bas qaharman Robinzon shıǵısı boyınsha dvoryan yaqı rıtsar emes, al sawdagershilik penen shuǵıllanatuǵın qarapayım jigit, mayda burjuı. Ol óziniń miynetkeshligi menen, ruwhınıń kúshliligi menen adamdı ezip taslaytuǵın uzaq jalǵızlıqtan qutılıwǵa erisedi.

Aǵartıwshılıq ádebiyatı qarapayım adamlardı, olardıń turmısın, ómir ushın gúresin, ruwhıy dúnyasın súwretlewi menen kórkem ádebiyattıń tematikasın, qaharmanların, ideyalıq mazmunın demokratiyalastırıp, keń xalıqtıń estetikalıq diydisine, jámiyetlik idealına ılayıqlastırıp jiberedi. Aǵartıwshılıq aǵımı sonday-aq sırtqı ortalıqtı obyektiv súwretlewge umtılwı menen kórkem ádebiyatta realistlik súwretlew printsiplerin qalıplestirdi, realizm metodınıń ósip shıǵıwına tiykar saldı.

Aǵartıwshılıq aǵımınıń tiykarǵı wákilleri: Volter, Didro, Bomarshe (Frantsiya), Defo, Swift (Angliya), Lessing, Shiller, Gyote (Germaniya), Fonvizin, Novikov, Radishev (Rossiya).

Aǵartıwshılıq ideyaları musulman shıǵısı ádebiyatında da keń sáwlelengen. Mısalı, Yusuf Xas Hajib “Qutadgu bilig“, Axmed Yugnakiy “Xibatul Haqoyıq“, Nizamiy hám Nawayı “Xamsa“ dástanlarında, sonday-aq XIX ásir qaraqalpaq shayırları Ájiniyazdıń (“Nasiyh’at“, “Bolurmi“), Berdaqtıń (“Jaqsıraq“, “Xalıq ushın“ “Ízler edim“) qosıqlarında aǵartıwshılıq ideaları, onıń bir kórinisi didaktizm keń sáwlelengen.

Romantizm realistlik emes metodlardan biri bolıp, XVIII ásirdeń aqırı XIX ásirdeń basındaǵı Evropa hám Amerika ádebiyatlarında qalıplesti. Romantizm ádebiyatınıń iri wákilleri Angliyada Bayron hám Shelli, Germaniyada Gofman, Frantsiyada Gyugo, Polshada A.Mitskevich, AQSh ta Kuper, Longfello, Rossiyada Jukovskiı, Pushkin, Lermontov bolıp tabıladı. Bunday jazıwshılar óz dóretiwshiliginde ańlı, sanalı túrde romantizm metodın tańlap aladı, olar romantizmdi tereń úyrenedi, onıń teoriyasın islep shıǵadı. Olar klassitsizmiń qatań sheklengen estetikalıq ólshemlerin buzıp, obraz jaratıwda, janr tańlawda,

syujetti paydalanıwda erkin háreket etedi. Romantizmniń baslı belgileri tómendegiler: jazıwshı óz shıǵarmasında eń birinshi náwbette insanniń ruwıy umtılısların, estetik ideyaların, arız-ármanların, tilek-talapların subyektiv kózqaraslardan emotsional poetikalıq til menen sáwlelendiredi. Qaharman obrazı obyektiv sharayatlar fonında yaki tariyxıy-sotsial jaǵdaylar tiykarında súwretlenbeydi, al haqıyqıy turmıstan uzaq, kórkem shártliliklerdi kútá keń paydalanǵan halda, geyde fantastikalıq sharayatlarda súwretlendi. Mısalı, Aleksandr Pushkinniń “Baqshasaray fontanı” poemasında Qırım xanı Gerey óziniń háremiń ğayrı jurtlardan tutqın etip ákelingen sulıwlar menen tolıqtırıp turadı. Biraq Gerey haqıyqıy muhabbatıń qanday bolatuǵının bilmeydi, ómirinde júrek sawdasına shatlıǵıp kórmegen. Onıń ushın sulıwlar tek kónil xoshlıǵı, hárem jarasıǵı. Kúnlerdiń kúnińde xristian dinindegi Mariya degen jas hám sulıw qız musulman dinindegi Gerey xanniń háremine tutqın etip ákelinedi. Ádette, óziniń jabayı tileklerin tez qandıratuǵın Gerey bul saparı Mariyanıń aldında toqtap qaladı. Gerey ómirinde birinshi mártebe haqıyqıy muhabbat “keselligine” shatıladı. Jabayı sezimlerde tolı Gerey xanniń júreginde hayalǵa degen hasıl sezimler, haqıyqıy muhabbat sezimleri oyanadı. Miyrim-shápaat, muhabbat sezimlerin bilmeytuǵın varvar romantikalıq rıtsarǵa aynaladı.

Poemada qaharmanlar tariyxıy sharayatlar fonında obyektiv jaǵdaylarda súwretlenbeydi, al subyektiv sharayatlarda avtorıń idealları tiykarında súwretlenedi.

Sh’ıǵıs ádebiyatınıń dástanları, ǵázzelleri, muxammesleri romantikalıq uslubta jazılǵan. Bul tuwralı belgili ádebiyat teoretigi İzzat Sultan bılay jazadı: “Orta ásirlerdegi barlıq Shıǵıs ádebiyatı romantikalıq ruwx penen suwǵarılǵan. Ferdawsiy, Xısrav Dehlawiy, Nizamiy, Rustaveli, Jamiy, Lutfiy, Nawayı hám basqa da kóp ǵana shayırlardıń dóretiwshiliginde romantizm belgileri bar”²

Olardıń dóretiwshiliginde romantizm belgileri anıq kórinedi: árman etken zamandı, sharayatlardı ideal etip súwretlenedi. Máselen, Jamiy hám Nawayı “Xamsa”sında Makedoniyalıq İskender ideal patsha súwretinde kórinedi.

---

² İzzet Sultan. Ádebiyot nazariyasi. Toshkent, «Óqıtuvchi», 1980, 370-bet.

Nawayınıń “Farhad hám Shiyrin” dástanında Farhad tek ǵana shahzada emes, al ájayıp ónerler iyesi, alım, kónli jaqsılıqqa tolı kámil insan. Shiyrin gózzal bolıwı menen birge tereń bilimlerge iye danishpan, muhabbatına sadıq qız. Farhad penen Shiyrin ideal shahzada, ideal hayal obrazlarında kórinedi.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında da romantizminiń baslı belgileri kórinedi. Ájiniyazdıń muhabbat lirikasındaǵı gózzal qız yamasa janan – romantikalıq obrazlar. (Mısalı, “Bir páriy”, “Bir janan” hám basqa da qosıqları). Berdaqtıń “Aqmaq patsha” dástanındaǵı syujet romantikalıq printsipte súwretlengen. Waqıyalar, qaharmanlar uzaq ótmishte bolǵan etip súwretlenedi. Bas qaharman Gúlim ideal hayal obrazında kórinedi.

Romantikalıq súwretlew printsipi tek belgili bir dáwir ádebiyatına tiyisli dep waqıt ólshemi menen sheklep taslawǵa bolmaydı. Romantizm metodı realizm metodı menen qatar qollanıla beriwı múmkin, hátteki bir jazıwshınıń hám romantikalıq, hám realistlik usıllarda jazılǵan shıǵarmaları bolıwı múmkin. Bul jazıwshınıń ózi tańlaǵan súwretlew obyektin, ideyaların qaysı dóretiwshilik metodı menen sáwlelendiriwdi tańlawına baylanıslı. Mısalı, Pushkinniń “Baqshasaray fontanı”, “Kavkaz tutqını”, “Tsıganlar” poemaları romantizm metodı menen jazılǵan bolsa, “Kapitan qızı”, “Dubrovskiy” povestleri, “Evgeniy Onegin” romanı realizm metodı menen jazılǵan. Qaraqalpaqstan xalıq shayırları İ.Yusupovtıń “Dala ármanları” poeması, “Báhár hám sen” ǵázzeller dúrkini romantikalıq usılda jazılǵan.

Solay etip, romantizm metodı kórkem dóretiwshilikte realizm menen qatar keń qollanılatuǵın kórkem metod bolıp tabıladı.

Modernizm XX a'sirdin' birinshi yarımında a'debiyat ha'm ko'rkem o'ner maydanına kelgen ko'rkem-estetikalıq bag'darlardın' biri. Bul termin frantsuz tilindegi **moderne**—jan'a, zamanago'y degen so'zlerden kelip shıqqan. Modernizm wa'killeri o'z shıǵ'armalarında sırtqı ortalıqtı, ja'miyetti obyektiv su'wretlewden bas tartıp, olardı subyektiv ko'zqaraslardan, yag'nıy du'nyanı jazıwshı qanday ta'rizde ko'rgisi kelse sonday bag'darda sa'wlelendiredi. Modernizm ja'miyetlik turmıstı hám jeke adamdı obektiv hám tariyxıy sharayatlar fonında sáwlelendiretuǵın

realizm metodına qarsı boldı. Modernizm a'debiyatı qaharmanları atı shıqqan batırlar yamasa tariyxıy adamlar emes, al jámiyettegi elespesiz kishkene adamlar. Qarapayım adamnıń ishki dúnyası, onıń tereń ruwhıy daǵdarısları, onıń úmitsizlikke, túskinlikke beriliw jaǵdayları modern jazıwshılardıń baslı súwretlew obekti bolıp tabıladı. Modernizm ádebiyatı oqıwshıǵa aqıl úyretip, jámiyetti dúzetiw jolların siltemeydi, al jeke adamnıń ishki dúnyasın, ruwhıy daǵdarısların tereń túsiniwdi, úyreniwdi maqset etip qoyadı. Sonıń ushın da modernshi jazıwshılar tereń psixologiyalıq súwretlewdi keń qollanadı.

Modernizmniń ekzistentsializm, syurrealizm, ekspressionizm, absurd sıyaqlı kórinisleri bar. Modernizmniń Batıs Evropa ádebiyatındaǵı iri wákilleri Marsel Prust (1871-1922), Alber Kamyu (1913-1960, Frantsiya), Frans Kafka (1883-1924, Avstriya), Djeyms Djoys (1882-1941, Írlandiya) h.t.b. Olardan Alber Kamyu xalıqaralıq Nobel sıylıǵına miyasar boldı.

Sovet ádebiyatı hám ádebiyattanıw ilimi modernizm ádebiyatına unamsız qatnas jasadı. Onı ruwhıy túskinlikti, dúnyaǵa subektiv kózqaraslardı sáwlelendiriwde ayıpladı, sovet ádebiyatına jat realistlik emes baǵdar sıpatında túsindirdi. Negizinde modernizm ádebiyatı insandı tanıwda, onıń ishki dúnyasın túrlendirip beriwde úlken tabıslarǵa eristi. Dúnyani kórkem tanıwdıń bir túri sıpatında modernizm dúnyanıń kóplegen ádebiyatlarında kórine basladı. Sonıń ishinde gárezsizlik dáwirindegi ózbek ádebiyatında modernizmniń tiykarǵı belgilerine iye kóplegen lirikalıq shıǵarmalar, gúrrińler, povestler, romanlar payda boldı. Qaraqalpaq shayıırı Saǵınbay İbragimov modernizm baǵdarında bir qatar lirikalıq shıǵarmalar jazdı. Olarda modernizmniń absurd túriniń belgileri kóbirek ushırasadı. Máselen, shayırdıń tómenдеgi qosıq qatarlarında modernizmniń joqarıda keltirilgen belgileri tolıq kórinedi:

Jayǵasa almadım tórt pasılǵa men,
pasıldan-pasılǵa
eńsem shıdamas –
qutılmaq moyınǵa túsken júklerden
joq maǵan. Besinshi ma'wsimińdi ash...

Realizm metodu – Realizm metodına tiykarlanıp jazılğan shıǵarmalarda adam hám onıń dógeregi, real jámiyetlik ortalıq, tariyxıy sharayatlar baslı orınǵa shıǵadı. Jazıwshınıń pikirlewi, estetikalıq kózqarasları, súwretlew printsipleri obyektiv turmıs hám tariyxıy sharayatlar menen baylanıstırıladı. Tariyxıy sharayatlar hám adam táǵdiri obyektiv súwretlenedi. Personajlar real turmıs sharayatlarında yamasa tariyxıy sharayatlarda háreket etedi. Realistik shıǵarmada hám waqıt hám orın máseleleri haqıyqıy súwretlenedi. Shıǵarmada qıyalıy zamanlar, sharayatlar berilmeydi, al tariyxqa, turmısqa sáykes etip beriledi. Waqıyalardıń bolıp ótken geografıyalıq ornı da haqıyqıy turmısqa say keledi. Romantikalıq shıǵarmadaǵıday qıyalıy patshalıq emes, al konkret elat, qala, awıl súwretlenedi.

Mısalı, T.Qayıpbergenovtıń “Kózdiń qarashıǵı” romanında 1980-jıllardaǵı turǵınlıq dáwirindegi awıl turmısı beriledi. Waqıya qaraqalpaq awıllarınıń birinde bolıp ótedi. Personajlar haqıyqıy turmıs shárayatlarında háreket etedi. Olar arasındaǵı konflikt real turmıs shárayatlarınan, personajlardıń qarama-qarsı pozitsyalarınan kelip shıǵadı. Romandı oqıǵanda biz 1970-jıllardaǵı qaraqalpaq awılınıń turmısı, adamlardıń turmıs tárizi, oy-pikiri tuwralı anıq realistlik súwretlewer, túsinikler alamız, maǵlıwmatlar alamız. Biraq realistlik shıǵarma bul hújjetli (dokumental) shıǵarma emes, ol turmıstı real súwretleytuǵın kórkem shıǵarma. Realizm metodınıń túrleri bar. XIX ásirdegi Evropa ádebiyatında onıń **áshkaralawshı (kritikalıq) forması** qalıplesti. Bunda jazıwshı turmıs waqıyaların, adamlardı búrkemey haqıyqıy turmıstaǵıday etip, ashıq súwretleydi. Nátiyjede jámiyetlik turmıstaǵı kóp ǵana illetler kemshilikler ashıp taslanadı, áshkaralanadı. Mısalı, Balzaktıń “Gopsek”, “Evgeniya Grande” shıǵarmalarında Frantsiya burjuaziyasınıń ashkózlik, nápsiqawlıq, jırtqıshlıq qásiyetleri áshkaralanadı. Balzak pulǵa tabınǵan adamlardıń minez-qulqın, xarakterin, ishki dúnyasını anıq onıń súwretler menen ashıp taslaydı. Gopsek ushın bul dúnyanıń quwanışı tek aqsha, hámme nárseni ol aqsha menen ólsheydi, kúsh-qúdiret aqshada dep biledi. Gopsek ushın “dúnyadaǵı eń jaǵımlı muzıka-bul altın teńgelderdiń sınıǵırlısı”. Usı obrazlar arqalı Balzak XIX ásirdeń birinshi yarımındaǵı Frantsiya jámiyetiniń tiykarǵı kemshiliklerin ashıp taslaydı, olardı ótkir sınıǵa aladı, áshkaralaydı.

Sotsialistlik realizm. Sovet dáwiri ádebiyatında realizmniń bir túri dep sotsialistlik realizm metodın usındı. 1934-jılı SSSR jazıwshılarınıń I syezdinde sotsialistlik realizm metodı sovet ádebiyatınıń rásmiy metodı sıpatında qabıllandı hám onı sovet jazıwshıları dóretiwshilik xızmetinde basshılıqqa alıwı tiyis boldı. Bul metodtıń tiykarǵı baǵdarı jámiyetti, turmıstı revolyutsiyalıq rawajlanıw, revolyutsiyalıq ózgerisler, revolyutsiyalıq túsinikler menen súwretlewden ibarat. Klasslıq qarama-qarsılıq, klasslıq gúres, jámiyetlik qozǵalańlar, sotsiallıq revolyutsiyalar usı metodtıń súyenuǵın metodologiyalıq tiykarları boladı. Hár qanday shıǵarmalarda súwretlengen jámiyetlik qarama-qarsılıqlardan revolyutsiyalıq ideyalar izlendi, hátteki ótmish ádebiyatınan klasslıq qarama-qarsılıq, revolyutsiyalıq motivler izlendi. Sotsialistlik realizm metodı, kóbinese tariyxıy shárayatlardı esapqa almaydı. Revolyutsiyalıq awdarıspaqlar, klasslıq gúres, ideyalar kórkem shıǵarmalarǵa zorlap engiziledi. Sotsialistlik realizm metodı sırtqı ortalıqtı, jámiyetlik turmıstı, tariyxıy sharayatlardı obyektiv sáwlelendiriw ushın, sonday-aq biziń ótmishtegi ádebiyatımızdı, ulıwma ruwhıy dúnyamızdı obektiv bahalaw ushın jaramsız bolıp qaldı. Bul metod mámleketlik siyasatqa, tar kommunistlik ideologiyaǵa, kommunistlik fundamentalizmge baǵındırılǵan metod boldı. XX ásirdeń 30-50-jılları sotsialistlik realizm metodına súyengen sovet ádebiyatı kompartiyanıń ideologiyalıq quralına aylanıp ketti. Nátiyjede sovet ádebiyatınıń ulıwma insanıyılıq mazmunı jarlılanıp ketti. Ol tar klasslıq yamasa partiyalıq máplerge baǵındırıldı.

Adebiyattanıw iliminde metodologiyanı qollanıw máselesi. Metodologiya hám ádebiyat teoriyası.

İlim izertlewdi shólkemlestiriwdiń birinshi talabı temanı tańlaw. İzertlewdiń teması burın izertlenbegen yamasa az islengen bolıwı ityis. Házirgi zaman talaplarına juwap beretuǵın bolıwı kerek. Bunı ilimiy tilde temanıń aktuallıǵı dep ataydı. Tema ilimniń máplerine juwap beriwi kerek. İlimde qanday da bir jańalıq ashatuǵın bolıwı tiyis. Usı izertlewdiń zárurlıǵı sezilip turıwı kerek. Mısalı` Q.Orazımbetov "Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyutsiyası

hám tipologiyası” monografiya. Nókis, 2004. Usı jumıstıń temasınan kórinip turǵanıday házirgi ádebiyattanıw iliminde kórkem formalardıń izertleniw jaǵdayı ju`dá tómen. Hátteki joqtıń qasında. Sonlıqtan kórkem formalardıń izertlew wazıypası anıq kórinip turıptı. Sovet dáwirindegi ádebiyattanıw iliminde kórkem formaǵa kem itibar beretuǵın edi. Baslı dıqqat onıń ideyalıq mazmunın tańlawǵa awdaratuǵın edi. Usı jaǵdaylardı esapqa alǵanda joqarıdaǵı keltirilgen monografiyalardıń tem ası ku`ta aktual ilim ushın zárurli. Maqalalardıń, ilimiy ocherklerdiń, retsenziyalardıń temaları kóbinese avtor tárepinen intalı tu`rde tańlanadı. Biraq u`lken izertlew jumıslarınıń temaları avtor tárepinen tańlanıp, qánigelerdiń talqılawına usınıladı. Dissertatsiya tem ası kóbinese qanday da bir mákemeniń buyırtapıs menen, talabı menen tańlanıwı mu`mkin. Qánigeler menen talqılanıp tastıyqlanadı. Onı orınlaw ushın maqsetli tu`rde ǵárezetler bólip shıǵarıladı (aspirantlar ushın stipendiya, ilimiy sapar ǵárezetleri, texnikalıq maqsetlerdi orınlaw ushın ǵárezetler h.t.b.). İzertlewshi sal mákemeniń qáwenderliginde bolıp ilimiy jumıslardı alıp baradı. İzertlew jumısına ilimiy basshı bekitiledi. Ol jetekshi qánigelerden bolıwı kerek. İlimiy basshı izertlewshiniń alǵan temasın, kótergen máselesin joqarı dárejede mńgergen bolıwı kerek.

Ádebiyattanıw iliminde metodlar. Ádebiyattanıw iliminiń metodikası.

İlimiy jumıs materiallardı ilimiy tiykarda tallaw arqalı iske asırıladı. Hesh qanday boljawlarǵa tiykarsız paydalanıwǵa jol qoyılmaydı. Tek ǵana materiallardı, maǵlıwmatlardı, faktlardı tallaw tiykarında oy-pikirler aytıladı. Tallaw ju`rgizetuǵın izertlewshi álbette óz tarawı boyınsha tereń bilimge iye kerek. Oǵan qosımsha tariyx, filosofiya, siyasat, sotsiologiya ásirese estetika ilimlerinden xabardar bolıwı kerek. Bul ilimniń hámmesi izertlew jumısları metodologiya tiykarı bolıp xızmet etedi tiykarı bolıp xızmet etedi. Sal ilimniń teoriyalıq jetiskenligin basshılıqqa almay turıp ádebiyattanıw iliminde tabısqa erisiw qıyın.

İzertlewshi alğan temasına kótergen másesine qaray ilimiy tallawdıń metodın qollanıwı mu`mkin. Bir monografiyalıq jumısta birneshe metodlar qollanıwı mu`mkin.

Salıstırmalı tipologiyalıq tallaw.

Salıstırmalı tipologiyalıq metod izertlewde ónimli qollanıladı. Bunda bir neshe jazıwshılardıń shıǵarmalarındaǵı yamasa bir neshe ádebiyatlardaǵı uqsas qubılıslar, hádiyseler, syujet uqsaslıqları, kórkemlew qurallarındaǵı uqsaslıqlar toplanıp bir-biri menen salıstırıladı hám olardıń uqsaslıq sebepleri ashıladı. İlimde bunı salıstırmalı tipologiyalıq izertlew dep ataladı. Mısalı` İzertlewshi XIX ásir qaraqalpaq poeziyasın u`yreniwdi maqset etken bolsa, ol tek ǵana Berdaq, ájiniyaz, Ku`nxoja qosıqlarınıń shegarasında qalıp qoyıwı tiyis. Olardı Maqtımqulı, Nawayı, Yassawiy, Máshirep, Abay, Muqimiy qosıqları menen salıstırǵanda hár qıylı uqsas jaǵdaylar dus keledi. Nawayıdaǵı, Maqtımqulıdaǵı hám Yassawiydegi uqsaslıqlar tábiyiy. Olar menen qaraqalpaq shayırları genetikalıq baylanıslarǵa iye. Olar bir tu`birden kótergen daraqlardıń shaqaları. Biraq ayırım jaǵdaylarda jazıwshınıń bir-birinen uzaqta hám bir-birinen xabarsız jasap uqsas shıǵarmalar, temalar, ideyalar kóteriwi mu`mkin. Msalı` XIX ásirde jasap ótken qaraqalpaq shayırları Berdaq, Ku`nxoja hám qazaq axunı Abay ideyalıq-tematikalıq jaqtan bir-birine jaqın tariyxıy-jámáátlik sharayatta jasadı. Demek, bul. sharayatlar olardıń shıǵarmalarında bir-birine jaqın ideyalardı hám temalardı keltirip shıǵarıwı mu`mkin. Mısalı` Berdaqtıń "Zamanda", "Salıq", Ku`nxojanıń "El menen" sonday-aq Abaydıń "Qayran elim qazaǵım" dep baslanatuǵın qosıqlarında xalıqtıń turmısı, xalıqtıń táǵdiri, sotsiallıq jaǵdayları qattı tu`rde aytıladı. Bul. ádebiy baylanıslar nátiyjesinde emes, al uqsas tipologiyalıq sharayatlarıń nátiyjesinde ju`zege kelgen shıǵarmalar. İzertlewshi bul. jaǵdaylardı tereń u`yrenedi hám sal shıǵarmalarda tematikalıq, ideyalıq hám tariyxıy jaǵdaylar tamanlarınan puqta salıstırıp, onnan soń belgili bir juwmaqqa keledi.

Tariyxıy filologiyalıq tallaw

Tariyxıy filologiyalıq tallaw usılı tiykarınan kórkem shıǵarmaǵa tariyxıy kózqarastan hám filologiyalıq kózqarastan jantasıwdı talap etedi. Bul. usıl ásirese tariyxıy janrdagı shıǵarmalardı (tariyxıy romanlardı, povestlerdi, poemalardı) tallaganda kóbirek qollanıladı. Onnan soń ádebiyattıń belgili bir dáwirin hám olardıń teoriyasın izertlegende ónimli qollanıladı. Máselen, 1930-60 jılları qaraqalpaq ádebiyatı tiykarınan tariyxıy filologiyalıq aspektte izertlendi. Sebebi qaraqalpaq ádebiyatı burın ilimiy kózqarastan ulıwma izertlenbegen edi. Sonlıqtan XIX ásir hám onnan keyingi dáwirdegi shıǵarmalarǵa dáslep tariyxıy kózqarastan hám filologiyalıq kózqarastan islew berip ilimiy aylanısqa tu`siriw kerek edi. Bunday izertlew ob`ekti shıǵarmanıń tariyxı, olardıń dáwir menen baylanısı, avtorıń ómiri hám dóretiwshilik jolı, shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq mazmunı hám belgili dárejede kórkem qásiyetleri. Mısalı` "Karakalpaks kaya sovetskaya literatura" kollektiv monograyai. Tashkent, "FAN", 1981. Bul. fundamental` izertlewe qaraqalpaq ádebiyatınıń XX ásirdegi tariyxı 20-jıllardan baslap 70-jıllardıń aralığında tariyxıy filologiyalıq aspektte izertlegen. İzertlewdi akad. M.K.Nurmuhammedovtıń basshılıǵında N.Dáwqaraev atındaǵı Til hám ádebiyat institutı ámelge asırǵan. Jumısta sol kórsetilgen dáwir ádebiyatı tariyxıy faktler tiykarında sáwlelenedi. Shıǵarmınıń payda bolǵan waqtı, baspadan shıqqan waqtı, qaysı baspada, qaysı gazetada shıqqanı anıq kórsetilgen. Onnan soń shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq baǵdarları kórsetiledi. Belgili dárejede kórkem qásiyeti sóz etiledi (janrdıń belgileri, obrazları, xarakter máselesi, kórkem til h.t.b.).

Kórkem estetikalıq tallaw

Kórkem estetikalıq tallaw usılın qollanganda tiykarınan shıǵarmanıń estetikalıq qásiyetlerin hám kórkemlik dárejesin anıqlaw kózde tutıladı. Hár qanday itibarlı ádebiy shıǵarma estetikalıq sezimlerdi, estetikalıq nızamlar tiykarında jazılıwı tiyis. Onda estetikalıq pafos bolıwı kerek. Haqıyqıy kórkem shıǵarma oqıwshıda gózzallıqqa su`ysiniw, jamanlıqqa tu`ńiliw, ullı nárselerge

su`ysinip kóterińki sezimlerdi payda etiw uqıbına iye bolıwı kerek. Estetikalıq tallawdın barısında izertlewshi shıǵarmada bar bolǵan tragediyalıq yamasa komediyaalıq, qaharmanlıq yamasa romantikalıq pafoslardı anıqlawı kerek. Al shıǵarmanıń kórkem qásiyetlerin ashqanda izertlewshi olardıń kóplegen belgilerin izleydi. Sebebi shıǵarmanı oqıwshıǵa jaramlı etetuǵın tek ǵana onıń kórkem qásiyetleri. Sebebi olar oqıwshıda kórkem estetikalıq sezimlerdi oyatadı. Bul. jaǵdayda izertlewshi shıǵarmanıń til ózgesheligine, janrlıq qásiyetlerine, su`wretlew qurallarına baslı dıqqat awdaradı. Hár qanday shıǵarma kórkem estetikalıq tallawdı kótere bermeydi. Tek ǵana jaqsı shayır yamasa jazıwshı dóretken shıǵarmalarǵa ǵana bunday tallawǵa jaramlı boladı.

İdeyalıq-tematikalıq tallaw.

Kórkem shıǵarmanı ideyalıq-tematikalıq jaqtan da tallaw mu`mkin. Bul. tiykarınan shıǵarmanıń mazmun qásiyetin ashıwda járdem etedi. Bunday tallaw kóbinese shıǵarma baspada payda bolǵannan keyin onı oqıwshılarǵa propaganda yamasa reklama etiw maqsetinde de qollanıw mu`mkin. Bunday tallaw barısında kórkem shıǵarmanıń tematikası yaǵnıy qanday temaǵa baǵıshlanganı, onı qalay ashqanı hám ideyanıń mazmunı ashıladı. Basqasha aytqanda shıǵarmada qanday ideyanıń, máseleniń kóterilgeni anıqlanadı. Mısalı` Nurjanov P. "Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası". Nókis, "Bilim", 2003. Bul. kitapta 1990-jıldın berjaǵındaǵı qaraqalpaq ádebiyatında payda bolǵan prozalıq shıǵarmalar sóz boladı. Olar haqqında bibliografiyalıq maǵlıwmatlar beriledi. Onnan soń jumısta itibarlı gu`rrińlerge, povestlerge, romanlarǵa tematikalıq analiz jasalǵan yaǵnıy olar qanday temanı ashatuǵını kórsetilgen. Ayırım orınlarda da shıǵarmanıń ideyalıq tárepin de tallawǵa háreket etken. Bul. jumıs ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq prozası boyınsha eń dáslepki ilimiy miynet. Sonlıqtan bul. dáwirdegi shıǵarmalardı ilimiy aynalısqa dáslepki ret tu`siriw ushan avtor bir jaǵınan tariyxıy filologiyalıq usılda qollansa, ekinshi jaǵınan ideyalıq tematikalıq usıldı qollanǵan. Bul. ideyalıq tematikalıq tallaw sovet dáwiri ádebiyattanıw iliminde ónimli

qollanıldı. Ol kórkem estetikalıq metodqa qaraǵanda u`stin turdı. Sebebi sovet ádebiyattanıw ilimi kóbinese ideologiyalıq kórsetpelerge, partiyalıq nusqawlarǵa baǵınatuǵın edi. Olardan ǵárezli edi. Sonlıqtan kóbinese kórkem shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq qásiyetlerin anıqlawǵa kóbirek dıqqat bólinetuǵın edi. Házirgi dáwirde izertlew jumısları bunday jónsiz asa ketken ideologiyalıq hám siyasiy ju`wenlewden qutıldı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel`stvo vtoroe. Pod redaktsiy Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
2. Pospelova G.N. Problemy istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
3. Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
4. Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel`stvo Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000
5. Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemami estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
6. Sarimsaqov B. Badiiylik mezonlari. Toshkent.
7. Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif.Janr.Xronotop. Toshkent , Gofur Gulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonıń ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
8. Járımbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
9. Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.

**2-tema: Zamanagoy qaraqalpaq adebiyatindagi jana janr ozgesheligi.
Korkem shigarmanin janrin belgilew olshemleri. Klassik ulgiler anaizine
baylanisli janasha qaraslar**

Joba:

1. Ádebiy tu`rler, janrlar haqqında ulıwma tu`sinikler.(janrlıq printsipler. Arestotel`, Gegel`, Belinskiy, Pospelov h.b.)
2. Ádebiy tu`rler hám janrlar haqqında hár qıylı shıǵarmalardı mazmunı hám forması boyınsha janrlarǵa ajratıw printsipti.
3. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń janrlar sisteması.
4. Orta Aziya xalıqları ádebiyatında jańa janrlardıń: roman, povest`, gu`rriń, dramaturgiyanıń payda bolıwı hám qalıplesiwi. (Tariyxıy hám mádeniy sharayatlar, dramaturgiyaǵa talap, teatr hám dramaturgiya).XX ásirde.
5. Házirgi zaman qaraqalpaq ádebiyatınıń janrlıq rawajlanıw protsessi.

Tayanısh sózler: ádebiy tu`rler, janrlar, kórkem mazmun, kórkem forma, jańa janrlar, janrlıq printsipler, tariyxıy sharayatlar, mádeniy sharayatlar

Házirgi zaman qaraqalpaq ádebiyatınıń janrlıq rawajlanıw protsesi

1970-80 jj. Qaraqalpaq ádebiyatınıń jańa janrlar menen tolısıwı, roman janrınıń rawajlanıwı. İzertlewshilerdiń kórsetiwi boyınsha 1980. Eliwden aslam romanlar dóregen. (Orımbetova N.) jetpisten aslam povestler payda bolǵan. (Saǵıydullaeva J. dissertatsiyası), T.Qayıpbergenov «Kózdıń qarashıǵı», Sh.Seytov «Xalqabad», «Shirashılar» romanları, U.Pirjanovtıń povestleri «Qarda qalǵan iz», «Apreldiń sońǵı aqshamı», Sh.Seytovtıń «İsine qoısp tigilsin» h.t.b.

Du`nya romanınıń jetiskenliklerin meńgergen, qollanǵan.

Esse janrı menen tolisti. T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», «Tu`rkiyname», «O du`nyadaǵı atama xat» (Ábdisamet Ábdimuratov f.i.k.

«T.Qayıpbergenovtıń publitsiyastikası», Baxıt Palwanov. «Qaraqalpaq ádebiyatında esse janrıńıń rawadlanıwı. Kand.dissertatsiya)

Fantastikalıq romanlar: İsmayilov «Ju`rek gallaktikası» roanı, Amangeldi Xalmuratovtıń povestleri. İzertlew jumısı. Allanazar Ábdiev. Qaraqalpaq ádebiyatında fantastikalıq shıǵarmalar.

Lirika janrıńıń bayıwı. B.Genjemuratov, S.İbragimov, K.Karimov, M.Jumanazarova h.b.

M.Nızanov «Dushpan», «Aqıret uyqısı», «Ashıq bolmaǵan Kim bar?», «Hawa kemesindegi ekew», Q.Mátmuratov «Terbenbes», K.Karimov. «Aǵa biy» eki kitap., «Ullı dasht bórileri», «Aq qapshıq», Sh.Usnatdinov «Shayırdıń jaslıǵı», Keńes Smamutov «Sizlerge aytıp ketejaqpan» roman-esse. (ádeb.jańa qubılıslardan).

Drama: Baspada dramalıq shıǵarmalar ku`ta az járiyalandı. T.Allanazarov «Aydos baba» 1993 tragediya. «T.Qayıpbergenov. «Aydos baba» tragediya. (Mıń tillaǵa bahalangán gele)», «Sahra bu`lbili» (Berdaq haqqında «Erkin Qaraqalpaqstan» 1998 fevral` sánesinde basıldı), A.Ótaliev «Ernazar Alakóz» tragediya, 1993. kitap. N.Tóreshova. Gu`lzada. Drama «Ámiwdar`ya»

Kópshilik dramalar teatr arxivinde saqlanadı. Dramalıq shıǵarmalar saxnaǵa qoyılsa, olardıń baspadan shıǵıwına ayırıqsha itibar berilmeydi.

Dramaturgler S.Jumaǵulovtıń komediyaları, Q.Mátmuratovtıń dramaları (Mıs. «Berdaq», 2016) saxnalastırıldı, baspadan shıǵıwına ayırıqsha itibar berilmeydi.

Dramaturgler S.Jumaǵulovtıń komediyaları, Q.Mátmuratovtıń dramaları (Mıs. «Berdaq» 2016) saxnalastırıldı, baspadan shıqpadı.

1. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń janrlar sisteması.

Ádebiyatıń tek eki tu`ri: epika hám lirika.

Tiykarınan Berdaq dóretiliwshiliginde epika kórinedi. Epikalıq shıǵmaları: «Axmaq patsha», «Shejire», «Xorezm», «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy», «Qulen bolıs» biresedástan dep ataladı. (Á.Paxratdinov h.b), birese poema dep ataladı (N.Dáwqaraev, İ.Saǵıytov, S.Axmetov h.t.b)

2. XIX ásir epikalıq poeziyası tuwralı jańa izertlewler:

A.Murtazaev. Berdaqtıń sheberligi hám zamanagóylik. Monografiya. Nókis, 1993; Berdaqtıń sheberligi. Dok.diss. Nókis, 1994;

M.Xalmuratova XIX ásir qaraqalpaq epikalıq poeziyasınıń evolyutsiyası. Kand.diss. Nókis, 2010; A.Utambetova. Berdaqtıń «Shejire» dástanında fol`klorlıq hám realistlik su`wretlew usılları» Kand.diss. 2011. A.Utambetova «Shejire-dástan» degen termindi usınadı. M.Xalmuratova shejire óz aldına janrlıq atama dep esaplaydı. «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy» shıǵarmaların poema dep belgileydi. Olarda táriyplik belgiler basım ekenligin korsetedi. Klassikalıq kitabıy dástan u`lgisine «Axmaq patsha» juwap beredi dep esaplaydı. Onda dástanlıq syujet komponentleri tolıq saqlanǵan: prolog, waqıyanıń baslanıwı, rawajlanıwı, kul`minatsiya, final (waqıyanıń sheshimi). Syujet dástan janrınıń talabına muwapıq evolyutsiyalıq jol menen izbe-iz, basqıshpa-basqısh qollanıladı. Dástu`riy dástanlıq kompozitsiya (waqıyalardıń izbe-iz jaylastırılıwı), dástu`riy konflikt (baslı qatnasıwshılardıń qatań qarama-qarsılıǵı) qollanıladı. Obrazlar dástan dástu`ri boyınsha qatań tu`rde unamlı hám unamsız etip jaratıladı.

«Shejire» degi su`wretlengen waqıyalar bir tutas emes hám evolyutsiyalıq tárizi emes, olar bólek-bólek, epizdliq xarakterde. Mısalı, payǵambardıń mifologiyalıq Buraq atın minip «Shejiresi» qosıq penen jazılsa da proza menen jazılǵan dástu`riy shejirelerge uqsaydı. Mıs. Abulǵazı Bahadır xannıń «Tu`rkler shejiresi» (Shadjarayı tu`rk), «Tu`rkmenler shejiresi» («Shadjarayı terekima»), Ulıǵbektiń «Tórt ulıs tariyxı» shejireleri menen dástu`riy diniy, mifologiyalıq, ańızlıq, etimologiyalıq syujetlerdi, obrazlardı qollanıwı boyınsha u`nlesedi. Bul jaǵınan shejireniń óz aldına janrlıq belgileri bar ekenligine isenesen.

4. Orta Aziya xalıqları ádebiyatında dástu`riy emes jańa janrlar: roman, povest`, gu`rriń, drama h.b. paydap bolıwı hám qalıplesiwi. (XX ásir)

Roman janrınıń teoriiyası hám dárekleri: (ulıwma teoriiyası)- jeke táǵdirdiń sáwleleniwi, jekke ómiride, jekken táǵdirde jámiyetlik turmıstıń, waqıyalardıń sáwleleniwi- baslı janrlıq talabı. Milliy kórkemlik dárekleri: Nawayı «Farxad hám Shiyrin», «Láyli hám Majnun», xalıq ańızlıq dástanları – «Ǵarip ashıq», «Sayatxan-

Hamire», batırlıq dástanlar –«Alpamıs», «Máspatsha» h.t.b. Sırtqı tásir dárekleri: Evropa romanı, rus romanı.

Povest`, gu`rriń, publitsistika, ocherk elementleri milliy fol`klorda, milliy ádebiyatta boldı, biraq olar poeziya tilinde dóretildi. Mıs: Berdaqtıń «Salıq», «Jaz keler me?» , «Bıyl», «Qaramas» (sotsiallıq temadağı publitsistika), Ájiniyazdıń «Kóriń», «Shıqtı jan» qosıqlarında ocherklik belgiler bar. Biraq bul janlardıń Evropa formasında qalıplesiwi XX ásirrdiń birinshi yarımında ju`z berdi.

Belgileri: qaharmanlardıń, ásirese bas qaharmannıń jekke tágdirin kózqarasları ol qatnasatuğın waqıyalar, situatsiyalar arqalı sáwlelendiriledi.

Syujet proza tili menen bahalanadı. Proza burın bizde kórkem shıǵarmanıń tili emes, al tómen janrlar ushın qollanılatuğın til dep esaplangan. Mıs, ertekler, yumor-satiralıq warsaqı ángimeler proza menen aytilgan. Dástanlar, qosıqlar shártli tu`rde poeziya menen jırlangan. Orta Aziya xalıqlarınıń dáslepki romanlarında dástanlıq belgiler kóbirek kóringen: syujettiń, bas qaharmannıń evolyutsiyalıq usıl menen su`wretleniwi, qatnasıwshılarınıń qatań tu`rde aq hám qara reńler menen (unamlı hám unamsız) bolıp su`wretleniwi, bayanlaw tilinde fol`klorlıq su`wretlew qurallarınıń kóplep qollanıwı, ayırım jaǵdaylarda avtordıń shıǵarma qatnasıwshılarına bolǵan simpatiyanıń yamasa antipatiyasınıń bilinip turıwı h.t.b. Ózbek ádebiyatında Abdulla Qádiriydiń «Ótken ku`nler» romanı(1920), qazaq ádebiyatında Spandiyar Kóbeevtiń «Qalıń mal» romanı buǵan mısıl bola aladı.

Drama tu`ri haqqında. Ótmish ádebiyatında dramaturgiyanıń rawajlanbaǵanınıń tariyxıy sebepleri: a) Turmıs táriziniń teatr jaratıwǵa iymansız bolıwı, yarım kóshpeli yamasa kóshpeli turmıs tárizi teatr ónerin jaratıwǵa mu`mkinshilik bermedi. Onda nege xalqı otırıqshı Samarqand, Buzara, Xiywa qalarında teatr óneri bolmadı? Bunıń baslı sebebi, islam dininiń talapları hám shártlerine baylanıslı. İslam talapları boyınsha insan obrazın saxnada yamasa su`wretlew óneri menen (su`wret, skul`ptura h.b.) jaratıw gu`ná bolıp tabıladı. Sebebi, bul adamdı janlı korsetip allatalaǵa jarısıw allatalaǵa ási bolıw menen barabar. Adamǵa Jan beriw tek Allanıń isi, bende onıń isine aralaspawı kerek. Orta

Aziya xalıqlar ádebiyatında dramaturgiya janrlarınıń payda bolıwı hám qalıplesiwi XX ásirdeń birinshi yarımına (1910-20-30 jj) tuwralı keledi.

ÁDEBIYATLAR:

10. Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel`stvo vtoroe. Pod redaktsiy Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
11. Pospelova G.N. Problemy istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
12. Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
13. Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel`stvo Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000
14. Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemami estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
15. Sarimsaqov B. Badiiylik mezonlari. Toshkent.
16. Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif.Janr.Xronotop. Toshkent , Gofur Gulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonıń ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
17. Jarımbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
18. Jarımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
19. Belinskiy V.G. Razdelenie poezii na rody i vidy. Sobr.soch. v trex tomax Tom 2. M. 1948.

**3-tema: Dunya adabiyatidagi yetekshi metodlardi engiziw.
Germenevtika kórkem shigarma analizinde innovacion jantasiw
sifatında**

Joba:

1. Ádebiyattanıwdıń tiykarǵı wazıypaları, onıń basqa jamiyetlik ilimler arasındaǵı ornı.
2. Ádebiyattanıwdıń ilim sıpatında payda bolıwı hám tiykarǵı rawajlanıw basqıshları
3. Milliy ádebiyatlar hám milliy ádebiyattanıw
4. Qaraqalpaq ádebiyatı hám qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń payda bolıwı hám tiykarǵı rawajlanıw basqıshları
5. Germenevtika kórkem shıǵarmanı tallawda innovatsiyalıq jantasiw sıpatında

Tayanısh sózler: *ádebiyattanıw, milliy ádebiyat, qaraqalpaq ádebiyatı, qaraqalpaq ádebiyattanıwı, germenevtika, innovatsiya, til bilimi(filologiya), kórkem óner, tariyx ilimi, filosofiya, metodologiya.*

**Ádebiyattanıwdıń tiykarǵı wazıypaları, onıń basqa jamiyetlik ilimler
arasındaǵı ornı**

Terminologiya: Kórkem ádebiyat-sırtqı ortalıqtı kórkem obrazlar arqalı tanıw, biliw; filosofiyalıq tiykarı- gnoseologiya-biliw teoriyası, (teoriya poznaniya) yaǵnıy kórkem ádebiyat du`nyanı obrazlar arqalı estetikalıq sezimler arqalı biledi, tanıydı. Sonday aq, kórkem ádebiyattıń ózgesheligin belgileytuǵın filosofiyalıq tiykarlardıń biri-sáwlelendiriw teoriyası(teoriya obrajeniya). Demek, kórkem ádebiyat sırtqı ortalıqtı kórkem obrazlar estetikalıq sezimler arqalı sáwlelenidredi.

Ádebiyattanıw - ózbek adabiyotshunoslik, russkoe literaturovedenie.

Atamasınan kórinip turǵanıday kórkem ádebiyattıń tariyxın, teoriyalıq tiykarların kórkem tekstlerdiń analizleri arqalı du`nya ádebiyatı kóleminde yamasa milliy ádebiyatlar kesiminde u`yrenetuǵın arnawlı ilim.

Ádebiyattanıw kórkem ádebiyattanıwdıń tariyxıy rawajlanıwın, rawajlanıw nızamlıqların ob`ektiv kórsetiw. XVIII ásirde óz aldına ilim bolıp qalıplesken. Filosofiyadan bólingen. Tariyxıy tamırları tereńge ktedi. «Poetika» u`sh salaǵa bólinedi: ádebiyat teoriyası, ádebiyat tariyxı, ádebiy sın. Járdemshi tarawlar bar: bibliografiya, poleografiya.

Basqa ilim menen baylanısı: til bilimi(filologiya), kórkem óner, tariyx ilimi, filosofiya, metodologiya.

Ádebiy sın ilim emes, publitsistika degen pikir bar. Sebebi onda sub`ektiv pikirler orın aladı.

1970-80 jj. Qaraqalpaq ádebiyatınıń jańa janrlar menen tolısıwı, roman janrınıń rawajlanıwı. İzertlewshilerdiń kórsetiwi boyınsha 1980. Eliwden aslam romanlar dóregen. (Orımbetova N.) jetpisten aslam povestler payda bolǵan. (Saǵıydullaeva J. dissertatsiyası), T.Qayıpbergenov «Kózdıń qarashıǵı», Sh.Seytov «Xalqabad», «Shirashılar» romanları, U.Pirjanovtıń povestleri «Qarda qalǵan iz», «Apreldiń sońǵı aqshamı», Sh.Seytovtıń «İsine qoısp tigilsin» h.t.b.

Du`nya romanınıń jetiskenliklerin meńgergen, qollanǵan.

Esse janrı menen tolıstı. T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», «Tu`rkiynama», «O du`nyadaǵı atama xat» (Ábdisamet Ábdimuratov f.i.k. «T.Qayıpbergenovtıń publitsiyastikası», Baxıt Palwanov. «Qaraqalpaq ádebiyatında esse janrınıń rawadlanıwı. Kand.dissertatsiya)

Fantastikalıq romanlar: İsmayilov «Ju`rek gallaktikası» roanı, Amangeldi Xalmuratovtıń povestleri. İzertlew jumısı. Allanazar Ábdiev. Qaraqalpaq ádebiyatında fantastikalıq shıǵarmalar.

Lirika janrınıń bayıwı. B.Genjemuratov, S.İbragimov, K.Karimov, M.Jumanazarova h.b.

M.Nızanov «Dushpan», «Aqıret uyqısı», «Ashıq bolmaǵan Kim bar?», «Hawa kemesindegi ekew», Q.Mátmuratov «Terbenbes», K.Karimov. «Aǵa biy» eki

kitap., «Ullı dasht bórileri», «Aq qapshıq», Sh.Usnatdinov «Shayırdın jaslıǵı», Keñes Smamutov «Sizlerge aytıp ketejaqpan» roman-esse. (ádeb.jańa qubılıslardan).

Drama: Baspada dramalıq shıǵarmalar ku`ta az járiyalandı. T.Allanazarov «Aydos baba» 1993 tragediya. «T.Qayıpbergenov. «Aydos baba» tragediya. (Mıń tillaǵa bahalangán gele)», «Sahra bu`lbili» (Berdaq haqqında «Erkin Qaraqalpaqstan» 1998 fevral` sánesinde basıldı), A.Ótaliev «Ernazar Alakóz» tragediya, 1993. kitap. N.Tóreshova. Gu`lzada. Drama «Ámiwdár`ya»

Kópshilik dramalar teatr arxivinde saqlanadı. Dramalıq shıǵarmalar saxnaǵa qoyılsa, olardıń baspadan shıǵıwına ayrıqsha itibar berilmeydi.

Dramaturgler S.Jumaǵulovtıń komediyaları, Q.Mátmuratovtıń dramaları (Mıs. «Berdaq», 2016) saxnalastırıldı, baspadan shıǵıwına ayrıqsha itibar berilmeydi.

Dramaturgler S.Jumaǵulovtıń komediyaları, Q.Mátmuratovtıń dramaları (Mıs. «Berdaq» 2016) saxnalastırıldı, baspadan shıqpadı.

Milliy ádebiyatlar hám milliy ádebiyattanıw

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń janrlar sisteması.

Ádebiyattıń tek eki tu`ri: epika hám lirika.

Tiykarınan Berdaq dóretiwshiliginde epika kórinedi. Epikalıq shıǵmaları: «Axmaq patsha», «Shejire», «Xorezm», «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy», «Qulen bolıs» biresedástan dep ataladı. (Á.Paxratdinov h.b), birese poema dep ataladı (N.Dáwqaraev, Í.Saǵıytov, S.Axmetov h.t.b)

3. XIX ásir epikalıq poeziyası tuwralı jańa izertlewler:

A.Murtazaev. Berdaqtıń sheberligi hám zamanagóylik. Monografiya. Nókis, 1993; Berdaqtıń sheberligi. Dok.diss. Nókis, 1994;

M.Xalmuratova XIX ásir qaraqalpaq epikalıq poeziyasınıń evolyutsiyası. Kand.diss. Nókis, 2010; **A.Utambetova**. Berdaqtıń «Shejire» dástanında fol`klorlıq hám realistlik su`wretlew usılları» Kand.diss. 2011. A.Utambetova «Shejire-dástan» degen termindi usınadı. M.Xalmuratova shejire óz aldına janrlıq atama dep esaplaydı. «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy» shıǵarmaların

poema dep belgileydi. Olarda táriyplik belgiler basım ekenligin korsetedi. Klassikalıq kitabıy dástan u`lgisine «Axmaq patsha» juwap beredi dep esaplaydı. Onda dástanlıq syujet komponentleri tolıq saqlanǵan: prolog, waqıyanıń baslanıwı, rawajlanıwı, kul`minatsiya, final (waqıyanıń sheshimi). Syujet dástan janrınıń talabına muwapıq evolyutsiyalıq jol menen izbe-iz , basqıshpa-basqısh qollanıladı. Dástu`riy dástanlıq kompozitsiya (waqıyalardıń izbe-iz jaylastırılıwı), dástu`riy konflikt (baslı qatnasıwshılardıń qatań qarama-qarsılıǵı) qollanıladı. Obrazlar dástan dástu`ri boyınsha qatań tu`rde unamlı hám unamsız etip jaratıladı.

«Shejire» degi su`wretlengen waqıyalar bir tutas emes hám evolyutsiyalıq tárizi emes, olar bólek-bólek, epizdliq xarakterde. Mısalı, payǵambardıń mifologiyalıq Buraq atın minip «Shejiresi» qosıq penen jazılsa da proza menen jazılǵan dástu`riy shejirelerge uqsaydı. Mıs. Abulǵazı Bahadır xannıń «Tu`rkler shejiresi» (Shadjarayı tu`rk), «Tu`rkmenler shejiresi» («Shadjarayı terekima»), Ulıǵbektiń «Tórt ulıs tariyxı» shejireleri menen dástu`riy diniy, mifologiyalıq, ańızlıq, etimologiyalıq syujetlerdi, obrazlardı qollanıwı boyınsha u`nlesedi. Bul jaǵınan shejireniń óz aldına janrlıq belgileri bar ekenligine isenesen.

5. Orta Aziya xalıqları ádebiyatında dástu`riy emes jańa janrlar: roman, povest`, gu`rriń, drama h.b. paydap bolıwı hám qalıplesiwi. (XX ásir)

Roman janrınıń teoriiyası hám dárekleri: (ulıwma teoriiyası)- jeke táǵdirdiń sáwleleniwi, jekke ómiride, jekken táǵdirde jámiyetlik turmıstıń, waqıyalardıń sáwleleniwi- baslı janrlıq talabı. Milliy kórkemlik dárekleri: Nawayı «Farxad hám Shiyrin», «Láyli hám Majnun», xalıq ańızlıq dástanları – «Gárip ashıq», «Sayatxan-Hamire», batırlıq dástanlar –«Alpamıs», «Máspatsha» h.t.b. Sırtqı tásir dárekleri: Evropa romanı, rus romanı.

Povest`, gu`rriń, publitsistika, ocherk elementleri milliy fol`klorda, milliy ádebiyatta boldı, biraq olar poeziya tilinde dóretildi. Mıs: Berdaqtıń «Salıq», «Jaz keler me?» , «Bıyıl», «Qaramas» (sotsiallıq temadaǵı publitsistika), Ájiniyazdıń «Kóriń», «Shıqtı jan» qosıqlarında ocherklik belgiler bar. Biraq bul janrlardıń Evropa formasında qalıplesiwi XX ásirrdiń birinshi yarımında ju`z berdi.

Belgileri: qaharmanlarning, asirese bas qaharmanning jekke tagdirin kozqaraslari ol qatnasatugin waqiyalar, situatsiyalar orqali sawlelendiriledi.

Syujet proza tili menen bahalanadi. Proza burin bizde korkem shigarmaning tili emes, al tomen janrlar ushin qollanilatugin til dep esaplangan. Mis, ertekler, yumor-satiraliq warsaqi ahngimeler proza menen aytilgan. Dastanlar, qosiqlar shartli tu`rde poeziya menen jirlangan. Orta Aziya xalqlarining daslepki romanlarinda dastanliq belgiler kobirek koringen: syujettin, bas qaharmaning evolyutsiyaliq usil menen su`wretleniwi, qatnasiwshilaridning qatan tu`rde aq ham qara reñler menen (unamli ham unamsiz) bolip su`wretleniwi, bayanlaw tilinde fol`klorliq su`wretlew qurallarining koplep qollanilwi, ayırım jağdaylarda avtording shigarma qatnasiwshilarina bolgan simpatiyaning yamasa antipatiyasining bilinip turwi h.t.b. Ozbek adabiyatında Abdulla Qadiriyning «Otken kunler» romanı(1920), qazaq adabiyatında Spandiyar Kobeevning «Qalin mal» romanı buğan misal bola aladi.

Drama tu`ri haqqında. Otmish adabiyatında dramaturgiyaning rawajlanbaganining tariyxıy sebepleri: a) Turmis tarizining teatr jaratıwga iymansız bolıwı, yarım koshpeli yamasa koshpeli turmis tarizi teatr onerin jaratıwga mu`mkinshilik bermedi. Onda nege xalqı otırıqshi Samarqand, Buzara, Xiywa qalarında teatr oneri bolmadı? Buning baslı sebebi, islam dinining talaplari ham shartlerine baylanisli. Islam talaplari boyınsha insan obrazın saxnada yamasa su`wretlew oneri menen (su`wret, skulptura h.b.) jaratıw guná bolip tabiladi. Sebebi, bul adamdı janlı korsetip allatalağa jarısiw allatalağa asi bolıw menen barabar. Adamga Jan beriw tek Allaning isi, bende oning isine aralaspawı kerek. Orta Aziya xalqlar adabiyatında dramaturgiya janrlarining payda bolıwı ham qaliplesiwi XX asirding birinshi yarımına (1910-20-30 jj) tuwralı keledi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22
2. Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel`stvo MGU, 1983

3. Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturi. M., Izdatel'stvo Vtoroe izdatel'stvo.M., «Visschaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturi. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
4. Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
5. Falsafa. Entsiklopedik lugat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.

4-tema. Qaraqalpaq tili fonetikasınıń rawajlanıw baǵdarları hám innovatsiyalar

Joba:

1. Fonetika tarawında rawajlangan shet el mámleketleri hám respublikamızda ámelge asırılıp atırǵan reformalar.
2. Fonetika mashqalaları hám olardı sheshiw jolları.
3. Fonetika iliminiń ilimiy-teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarları.

Tayanish sózler: *Qaraqalpaq tili fonetikasınıń izertleniwı. N.A.Baskakovtıń “Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazıka” kitabı, S.E.Malovtıń “Karakalpaskiy yazık i ego izuchenie” miyneti, J.Aralbaev “Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması”, N.A.Baskakov “Karakalpaskiy yazık” kitabı, A.Dáwletov “Házirgi qaraqalpaq tiliniń vokalizmi”, “Qaraqalpaq tilinde singarmonizm”, “Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika”, “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi” miynetleri.*

Fonetika tarawında rawajlangan shet el mámleketleri hám respublikamızda ámelge asırılıp atırǵan reformalar.

Qaraqalpaq tili fonetikasınıń izertleniwı. Qaraqalpaq tiliniń, sonıń ishinde onıń fonetikasınıń izertleniwı N.A.Baskakovtıń atı menen tikkeley baylanıslı. Onıń “Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazıka” kitapshasınıń ekinshi bóliminde qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisine hám álipbesine sıpatlama berilgen. İlimpazdıń baqlawınsha, qaraqalpaq tiliniń seslik sisteması ná sesten quralıp, olar latin jazıwına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesinde 21 hárip penen ańlatıladı. Olardıń toǵızı dawıslılıardı bildiredi. Barlıq dawıslılıardı kestede keltire otırıp, olardıń hár birine qısqasha artikulyatsiyalıq sıpatlama bergen hám olardı túpkilikli sózlerde keltirip, ol sózlerdi orıs tiline awdarǵan.

Qaraqalpaq til biliminiń házirgi rawajlanıw dárejesi kóz-qarasınan qaraǵanda, álbette kitapshada kemshilikler ushırasadı. Biraq soǵan qaramastan ol qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisin torlıq qamtıǵan eń dáslepki ilimiy miynet retinde úlken áhmiyetke iye. Usı arqalı tyurkologiya iliminde qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi málim boldı.

20-jıllardıń basında kórnekle tyurkolog-ilimpazlar E.D.Polivanov hám S.E.Malovlar Qaraqalpasta bolıp, janlı sóylew tilin baqlawlar tiykarında jazǵan ilimiy maqalaları, ayrıqsha qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisin izertlewde úlken áhmiyetke iye boldı.

E.D.Polivanovtıń baqlawı boyınsha qaraqalpaq tiliniń konsonantizm sisteması qazaq tiline salıstırǵanda bir fonemaǵa artıq. Qaraqalpaq tilinde bar h foneması qazaq tilinde joq. Ol qaraqalpaq tiliniń fonemalıq quramınıń tómendegishe ekenin kórsetedi. Dawıssızlar p, b, w, m, t, d, s, j, k, q, g, n, h, r, l, z, s. Dawıslılar a, á, ı, i, u, ú, o, ó, e.

Qaraqalpaq tili konsonantizminiń taǵı bir ayrıqshalıq belgisi, E.D.Polivanovtıń anıqlawınsha, jabısıńqı-juwısıńqı dawıssızlardıń máni ayırıwshılıq qásiyetiniń ázziliginde bolıp esaplanadı. Bul ushın jeterli dáliller keltirilgen. Al dawıslı fonemalar boyınsha tómendegilerdi anıqlaydı. á) sózdiń basındaǵı e, o, ó dawıslılarınıń diftong bolıwı barınsha kúshli dárejede boladı, olar artikulyatsiyalıq-akustikalıq jaqtan sózdiń ortasında yamasa aqırında jumsalatuǵın haqıyqıy eki fonemanıń dizbeginen turatuǵın ye, wo, wó diftonglarına sáykes keletuǵının, ǵ) qısıq dawıslılar u, ú, ı, i tildiń tik jaǵdayı boyınsha ashıq bolıwǵa, al tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha til artı bolıwǵa beyim ekenin kórsetedi. İлимпazdıń bul anıqlawlarınıń kópshiligi búgingi kúnde de óz kúshin joyıtpadı.

S.E.Malovtıń «Karakalpaskiy yazık i ego izuchenie» miyneti 1934-jılı maqala túrinde járiyalanǵan edi. Onıń bul miyneti tolıq túrde N.A.Baskakov hám D.S.Nasırovlar tárepinen baspaǵa tayarlanıp, 1966-jılı Nókiste «Zametki o karakalpakskom yazıke» degen at penen kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Kitapshanıń bir bólimi fonetika máselelerine arnalıp, onda qaraqalpaq tiliniń dawıslı hám dawıssızlarına sıpatlama bergen, olardıń klassifikatsiyasın keste arqalı kórsetken.

S.E.Malovtın baqlawı boyınsha sózdiń basında e, o, ó dawıslıları kúshli diftonglasqanın kórsetedi. Sonıń menen qatar y,w sonorları haqqında pikir júrgizgen. Dawıssızlar ishinde ch, sh, ts sesleriniń ózgesheliklerine, dawıssızlardıń óz-ara almasıwlarına toqtaǵan. Ol y menen j sesiniń almasıwın tariyxıy qubılıs sıpatında bahalaydı. Sonday-aq erinlik singarmonizm máselesin hár tárepleme qarastırǵan. İlimpazdıń qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi boyınsha aytqan pikirleriniń kópshiligi keyingi dáwirlerde júrgizilgen eksperimental izertlewler shınlıqqa sáykes ekenligin dálilledi.

XX ásirdeń 60-jıllarına kelip qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisin izertlewshi jergilikli ilimpazlar ósip jetisiti. J.Aralbaev birinshilerden bolıp «Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onıń bir qatar maqalaları baspa sóz betlerinde jarıq kórdi. Bul miynetlerde qaraqalpaq tiliniń dawıslı hám dawıssız fonemalarınıń quramı, olardıń klassifikatsiyası kórsetilgen, fonemalarǵa aritkulyatsiyalıq sıpatlama bergen. J.Aralbaev qaraqalpaq tilinde toǵız dawıslı–monoftong, eki dawıslı-diftong bar deydi.

50-jıllarda N.A.Baskakov eki tomlıq «Karakalpakskiy yazık» kitabınıń baspadan shıǵıwı qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwında úlken tariyxıy waqıya boldı. Onıń ekinshi tomlı fonetika hám morfologiya tarawlarınan turadı. Fonetika tarawında óziniń «Kratkaya grammatika karakalpakskogo yazıka» miynetinde jazǵanların hár tárepleme tereńlestiredi. Dawıslı hám dawıssızlarǵa ayrıqsha toqtap, olardıń rawajlanıw basqıshların, klassifikatsiyasını kórsetedi. Basqa tillerden ózlestirilgen fonemalarǵa sıpatlama bergen. Qaraqalpaq tilinde 11 dawıslı bar dep esaplaydı. Al dawıssızlardıń fonemalıq quramı ádebiy tilde 29, xalıq sóylew tilinde 20 dep tastıyıqlaydı. Dawıslı fonemalardı tildiń tik jaǵdayı boyınsha, erinniń qatnası boyınsha hám awızdıń ashılıw yamasa jaqtıń kóteriliw dárejesine qaray klassifikatsiyalaǵan. Al dawıssızlardı jasalıw ornı, jasalıw usılı, artikulyatsiyasınıń sıpatına qaray klassifikatsiyalaydı.

Álbette, N.A.Baskakov qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi boyınsha aytqan pikirleriniń hámmesi shınlıqqa sáykes kelmeydi. Bunday kemshilikler qaraqalpaq

tiliniń fonetikasın keyingi dáwirlerde izertlegen ilimpazlar tárepinen orınlı túrde sınaǵa alındı. Solay da N.A.Baskakovtıń bul miyneti qaraqalpaq tiliniń fonetikasın qalay, qáytıp izertlewde oǵada úlken áhmiyetke iye boldı. Onda ayılǵan bir qatar pikirler tastıyıqlanıp, búgingi qaraqalpaq til biliminde keńnen qollanılıp atır.

Fonetika mashqalaları hám olardı sheshiw jolları

Qaraqalpaq tiliniń fonetikası boyınsha belgili miynet jazǵanlardıń biri K.Ubaydullaev bolıp esaplanadı. Bul miynet fonetika tuwralı ulıwma maǵlıwmat, dawıslı fonemalar, dawıssız fonemalar, fonetikalıq nızamlar, pát degen tarawlardan turadı. Qaraqalpaq tilinde 9 dawıslı fonema bar deydi. Rus tilinen kirgen sózlerde jumsalatuǵın i, u fonemalarınıń reńkleri dep esaplaydı. Dawıslı fonemalardıń jasalıw ornına qarap til aldı hám til artı dawıslıları, erinniń qatnasına qaray erinlik hám eziwlik dawıslılar, jasalıw usılına qaray ashıq hám qısıq dawıslılar, yamasa joqarı kóterińki, orta kóterińki hám túsińki dawıslılar dep bóledi. Dawıssız fonemalardıń quramı gó birlikten turadı dep esaplaydı. Dawıssızlardıń jasalıwında dawıs hám shawqımnıń qatnasın, olardıń jasalıw usılın ilimpaz durıs anıqlaǵan. Álbette, onıń miynetinde keyingi dáwirlerde júrgizilgen eksperimental izertlewler tastıyıqlamaǵan pikirler, sonday-aq fonetikalıq terminlerdi qollanıwda da bir qatar qıyınshılıqlar ushırasadı. Soǵan qaramastan K.Ubaydullaevtıń bul miyneti qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisin úyreniwde úlken áhmiyetke iye boldı.

1966-jılı O.Bekbawlovtıń «Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektiniń fonetikalıq ózgeshelikleri» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiyada qaraqalpaq tiliniń qubla dialektiniń ózine tán seslik ózgeshelikleri qaraqalpaq tiliniń ádebiy tiline salıstırılıp izertlengen. Sonday-aq diftong, seslerdiń almasıwı, proteza, seslerdiń qısqarıwı hám túsip qalıwı máseleleri de qarastırılǵan. Dissertatsiyada ayırım kemshilikler de ushırasadı. Keltirilgen mısallardıń birazı dialektlik ózgeshelikler emes, al ulıwmalıq fonetikalıq jaǵdaylar bolıp esaplanadı. Ayırım fonetikalıq - dialektizmler sıpatında kórsetken mısallar awızeki sóylew tili ushın tán. Solay da, O.Bekbawlovtıń jumısı qaraqalpaq tiliniń qubla dialektiniń

fonetikalıq ózgesheliklerin úyreniwge arnalǵan dáslepki jumıs sıpatında úlken áhmiyetke iye boldı.

1967-jılı B.Qaliev «Qazaq hám qaraqalpaq tillerinde qısıq dawıslı seslerdiń reduktsiyası» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onıń qaraqalpaq tilindegi qısıq dawıslılıardıń reduktsiyası boyınsha bir qatar maqalaları jurnal betlerinde járiyalandı. Onda eksperimental maǵlıwmatlar tiykarında qaraqalpaq tilindegi qısıq dawıslılıardıń qısqarıwı hám túsip qalıwı sebepshi bolatuǵın fonetikalıq jaǵdaylar kórsetilgen.

1971-jılı A.Dáwletov «Házirgi qaraqalpaq tiliniń vokalizmi» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onıń bul temaǵa baylanıslı bir qansha maqalaları járiyalandı hám monografiyalıq jumısı kitap bolıp basılıp shıqtı. Monografiyada qaraqalpaq tilindegi dawıslı fonemalardıń quramı anıqlanǵan, olarǵa artikulyatsiyalıq hám akustikalıq sıpatlama berilgen, diftong máseleleri úyrenilgen. Sonday-aq A.Dáwletovtıń intonatsiya, dawıssız seslerdiń dizbegine hám distributsiyasına baylanıslı maqalları járiyalandı.

1972-jılı R.Beknazarova «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń konsonantizmi» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiyada dawıssız fonemalardıń quramı, artikulyatsiyalıq hám akustikalıq ózgeshelikleri, jumshalıw jiyiligi eksperimental usıllar járdeminde anıqlanǵan. Qaraqalpaq tilindegi dawıssızlardıń sozımlılıǵı rus, ukrayn tillerindegi dawıssızlar menen salıstırılǵan.

R.Beknazarovaniń dissertatsiyalıq izertlew jumısı boyınsha bir qatar maqalaları baspada járiyalandı.

Qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwında, ulıwma xalıqlıq qaraqalpaq tiliniń hám onıń dialektik sistemasiniń izertleniwinde, sonday-aq qaraqalpaq jazıwı menen orfografiyasınıń jetilisiwinde D.S.Nasirovtıń miynetleri ayırıqsha áhmiyetke iye. Onıń kóp jıllıq ilimiy jumisiniń juwmaǵı retinde jariq kórgen basil miyneti-“Stanoblenie karakalpakskogo obshenarodnogo rozgobornogo yazıka iy ego dialektnaya sistema” (Nukus-Kazan, 1976) kitabı tek qaraqalpaq til bilimine emes, al uluwma tyurkologiyarǵa qosılǵan úlken úles boldı.

Qaraqalpaq tiliniń dialektlik ózgesheliklerin izertlew barisinda ol qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi máseleleri boyinsha da bahali pikirler aytti. Qaraqalpaq uliwma xaliqliq tilinde hám oniń dialektlerinde ádebiy tildegi siyaqli toǵız dawisli bar ekenligin kórsetedi hám olardi klassifikaciyalaydi. Al dawissizlardiń qurami jigirma eki fonemadan ibarat dep kórsetedi. D.S. Nasirovtiń pikirinshe v, f, c, sh dawissiz fonemalari rus tilinen kirgen sózlerde ǵana ushirasadi hám olar tek sawatli, jas óspirimlardiń tilinde ǵana jumsaladi.

1979-jili fonetika tarawı boyınsha A.Dáwletovtiń joqari oqıw orınları ushun arnalǵan sabaqlıǵı basılıp shıqtı. Onda fonetika tarawınıń izertlew obıektlerine, izertlew metodlarına, aspektlerine, dawisli hám dawissiz fonemalarǵa artilulyaciyalıq hám akustikalıq spatlama berilgen. Sonday-aq buwin, pát, orfografiya, orfoefiya, grafika máseleleri de sabaqlıqtan orın alǵan.

Singarmonizm túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde óz qurılısındaǵı seslerdi jámlestiretuǵın hám shólkemlestiretuǵın, sonday-aq sózlerdi taniwǵa hám mánilerin ayiriwǵa xızmet etetuǵın eń baslı nızam bolıp tabiladi. Xind-Evropa tillerinde pát qanday xızmet atqarsa, túrkiy tillerde singlarmonizm sonday xızmet atqaradi. 80-jıllardıń ortalarinan baslap qaraqalpaq til biliminde singlarmonizm usi baǵdarda izertlew jumislari júrgizile basladi. Qaraqalpaq tilindegi singlarmonizm menen salıstıra otirip, eksperimental maǵlumatlar tiykarında G.A.Nurimvetov tárepinen oniń kandidatlıq dissertaciyasında izertlendi. Dissertaciyada qaraqalpaq, qazaq, ózbek tillerindegi kóp buwinli sózlerde dawislilar singlarmonizmniń tińlawshılar tárepinen qabil etiliw ózgeshelikleri ayırıqsha sóz etilgen. Avtor eksperimental maǵlumatlarǵa súylene otirip, singlarmonizm jaǵdayında bul tillerdegi dawislilardıń sońǵı buwinlardǵı erinliklesiw dárejesin aniqlawǵa háreket etken.

90- jıllardan baslap qaraqalpaq tiliniń fonetika tarawı akademik A.Dáwletov tárepinen hár tárepleme izertlendi. Onıń 1993-jılı «Qaraqalpaq tilinde singlarmonizm» degen monografiyası kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Kitapshada qaraqalpaq til biliminde birinshi ret singlarmonizm nızamı hár tárepleme izertlenip, oniń xızmeti, tábiyatı keń túrde ashıp berildi. Singarmonizm nızamı shártli túrde

dawıslılar hám dawıssızlar singarmonizmne bólinip qarastırılğan. Al 1994-jılı «Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika» degen joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi studentleri ushın sabaqlıǵı kitap bolıp basılıp shıqtı. Kitapta fonetikanıń tarawları, aspektleri, izertlew usılları kórsetilgen. Dawıslı hám dawıssız fonemalardıń, diftonglardıń quramı, klassifikatsiyası, akustikalıq hám artikulyatsiyalıq sıpatlaması berilgen. Seslik nızam hám seslik qubılıslar, buwın, pát, orfografiya, orfoepiya máselelerine túsiniqler berilgen.

A.Dáwletov 1994-jılı «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi» temasında doktorlıq dissertatsiya jaqladı. 1995-jılı usı temada monografiyası basılıp shıqtı. Monografiyada til biliminiń jetiskenlikleri tiykarında házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń tutas seslik dúzilisi izertlengen. Qaraqalpaq tiliniń fonetikasına arnalǵan miynetlerge hám eń áhmiyetli ulıwma tyurkologiyalıq ádebiyatlardıń sholıw jasalıp, olardıń sın kóz-qarastan baha berilgen. Dawıslı hám dawıssızlardıń fonemalıq quramı anıqlanǵan. Eksperimental maǵlıwmatlar tiykarında hám avtordıń óz baqlawları boyınsha barlıq fonemalardıń artikulyatsiyalıq hám akustikalıq sıpatlama bergeni. Sonday-aq túrkiy tillerdegi baslı nızam bolǵan singarmonizmge, onıń tábiyatı menen xızmetine toqtaǵan. Singarmonizmniń xızmetine baylanıslı dawıslı hám dawıssız fonemalardıń reńkleri anıqlanǵan. Bull miynet qaraqalpaq tiliniń fonetikasınıń jetiskenligi bolıp esaplanadı.

1997-jılı Í. Seytnazarova «Házirgi qaraqalpaq tilinde sózlerdiń fonetikalıq variantları» temasında kandidatlıq dissertatsiya jumısın tabıslı jaqlap shıqtı. Onıń temaǵa baylanıslı bir qansha maqalaları jurnal betlerinde járiyalandı. Dissertatsiyada qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń fonetikalıq variantlarınıń payda bolıw sebepleri, olardıń túrleri anıqlanǵan. Dawıslı hám dawıssız seslerdiń almasıwınan jasalǵan sóz variantları, orfoepiyalıq, morfologiyalıq variantları, sonday-aq ózlestirilgen sózlerdiń variantları, orfografiyalıq variantlardıń hár biri tereń izertlengen.

1999-jılı akademik A.Dáwletovtıń «Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika» sabaqlıǵı qayta basıldı. Bull sabaqlıqqa burınǵı basılǵan «Fonetika» sabaqlıqlarına

salıstırǵanda kóplep ózgerisler kirgizilip, ilimniń sońǵı jańalıqları tiykarında taǵı da tolıqtırılǵan. Sabaqlıqqa «Tildiń seslik dúzilisin izertlewdiń teoriyalıq tiykarları», «Túrkiy tillerdiń seslik dúzilisiniń izertleniwi haqqında», «Qaraqalpaq tili seslik dúzilisiniń izertleniwi», «Qabatlasqan dawıssızlar», «Singarmonizmiń izertleniwi» degen temalar jańadan kirgizilgen. Sonday-aq burın basılǵan basılımlardaǵı «Dawıslılardıń fonologiyalıq hám fonetikalıq sıpatlaması», «Dawıssızlardıń fonologiyalıq hám fonetikalıq sıpatlaması» degen bólimler qayta islenip, kórsetpele eksperimental maǵlıwmatlar menen tolıqtırılǵan.

Ulıwma aytqanda, qaraqalpaq tiliniń fonetika tarawı boyınsha ádewir jumıslar islendi. Bunda N.A. Baskakov, S.E.Malov, E.D.Polivanov, K.Ubaydullaev, D.S.Nasırov, A.Dáwletovlardıń miyneti kóp boldı. Fonetika máselelerin úyreniw eksperimental izertlewlerdi talap etedi. Soǵan qaramastan qaraqalpaq tili fonetikasınıń izertleniwinde úlken tabıslar qolǵa kirgizildi. Álbette, házirgi qaraqalpaq til biliminde eksperimental izertlewler tiykarında júrgiziletuǵın fonetika máseleleri kóp.

Fonetika iliminiń ilimiy-teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarları.

Tildi tarawlarǵa bólip izertlew hám oqıtıw onı tereńirek úyreniwge qaratılǵan. Qalıplesken dástúr boyınsha qaraqalpaq til ilimi baslı tórt tarawǵa - fonetika, leksikologiya, morfologiya hám sintaksis tarawlarına bólip oqıtıladı. Biraq basqa xalıqlardıń joqarı oqıw orınlarında ana tilin oqıtıw tájiriybelerin hám olar boyınsha dúzilgen oqıw baǵdarlamaların úyrenip qaraǵanda, olarda tildi oqıtıwǵa atalǵan tarawlardan basqa bir qansha kishi tarawlarǵa da bólinip oqıtılıp atırǵanın kóremiz. Sonlıqtan bul tájiriybeler bassılıqqa alınıp, oqıw baǵdarlamasında házirgi qaraqalpaq ádebiy tilin tómendegidey tarawlarǵa bólip oqıtıw belgilendi: 1. Fonetika hám fonologiya; 2. Leksikologiya; 3. Morfemika; 4. Morfonologiya; 5. Sóz jasalıwı; 6. Morfologiya; 7. Sintaksis.

Fonetikanıń tarawları. Fonetika tildegi seslerdi hám seslerge baylanıslı bolǵan barlıq qubılıslardı hár tárepleme tolıq izertleydi. Seslerdiń sóylew aǵzaları tárepinen jasalıwı, olardı akustikalıq sıpatlaması, seslerdiń hár qıylı tariyxıy

dáwirlerde ózgerisler menen rawajlanıp keliwi, házirgi tildegi jaǵdayı, bir semyalas hám hár qıylı semyadaǵı tillerdiń seslik jaqtan jaqın-alıslıǵı sıyaqlı bir-birine baylanıslı bolǵan, sonıń menen birge hár qaysısın óz aldına alıp, tereń izertlewdi talap etetuǵın bul máseleler fonetikanıń hár túrli tarawlarında sóz etiledi. Fonetikanıń ózi sol tarawlardıń jıynaǵınan turadı.

Jeke tildiń seslik dúzilisi sol jeke tildiń fonetikasında úyreniledi. Máselen, qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi qaraqalpaq tiliniń fonetikasında, orıs, ózbek, qazaq tiliniń seslik dúzilisi, sáykes sol tillerdiń fonetikalarında izertlenedi. Jeke tildiń fonetikası menen birlikte til biliminde ulıwma fonetika da boladı. Ulıwma fonetika dúnya tilleriniń seslik dúzilisine baylanıslı bolǵan ulıwmalıq, ortaǵ máselelerdi izertleydi: adamnıń sóylew aǵzalarınıń artikulyatsiyalıq^á múmkinshiliklerin, seslik qubılıslardıń tábiyatın, seslerdi payda etiwdiń ulıwmalıq jaǵdayın, seslerdiń ózgeriwiniń hám dizbeklesiwiniń ulıwmalıq nızamlılıǵın, seslerdi klassifikatsiyalawdıń jolların hám t.b. máselelerdi izertleydi. Ulıwma fonetika kópshilik dúnya tilleriniń materiallarına súyenedi. Sonlıqtan ulıwma fonetika jeke fonetika menen tıǵız baylanıslı boladı. Jeke fonetika seslik qubılıslardı tildiń rawajlanıwınıń házirgi qálpindegi jaǵdayında sıpatlawı múmkin. Sonday-aq til sesleriniń belgili dáwir dawamında rawajlanıw, ózgeriske ushıraw sebeplerin hám basqa tuwısqan tiller menen baylanısın salıstırıp izertlew múmkin. Sonlıqtan jeke fonetikanıń ózi tariyxıy fonetika, salıstırma fonetika hám sıpatlama fonetika sıyaqlı tarawlardan turadı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde jumsalıp júrgen sesler aytılwı jaǵınan da, atqaratuǵın xızmeti jaǵınan da, seslik qurılısı jaǵınan da áyyemgi turısınan tap házirge shekem hesh ózgerissiz sol qálpinde áwladtan-áwladqa ótip kelgen emes. Kerisinshe, tariyxıy waqıtlar ótiw menen ayırım seslerdiń túsip qalıw, ayırım seslerdiń jańadan payda bolıw qubılısları nátiyjesinde tildiń seslik quramı rawajlanıp kelgen. Tildiń seslik qurılısınıń hár túrli tariyxıy dáwirlerde rawajlanıp, ózgerislerge ushırawın hám ol ózgerislerdiń sebebin tariyxıy fonetika izertleydi.

Bul tildiń seslik qubılısları sol tildegi jaqın, tuwısqan bolǵan basqa tildiń seslik qubılısları menen salıstırılıp otırıp úyrenilse, olar ortasındaǵı ulıwma hám

ayırmashılıq belgileri anıqlanadı. Bul ayırım tildiñ bir semyağa kiretuğın basqa tillerden özgesheligin hám usaslıq táreplerin ashıwda úlken áhmiyetke iye. Sonday-aq óz-ara usamaytuğın hár túrli semyağa kiretuğın tillerdiñ seslik sistemasın salıstıra otırıp, ol tillerdiñ nızamlı ayırmashılıqların kóriw múmkin. Tillerdi salıstıra otırıp úyreniw, ana tilinen shet tiliniñ özgesheliklerin sanalı túrde ózlestiriw basqa tillerdi durıs hám tez úyreniwge sebepshi boladı. Salıstırma fonetika-fonetikaniñ ayrıqsha bir tildiñ seslerin basqa tillerdiñ sesleri menen salıstıra otırıp izertleytuğın tarawı. Salıstırma fonetika mudamı tariyxıy fonetika menen tıǵız baylanısta boladı.

Sıpatlama fonetika tildiñ rawajlanıwınıñ házirgi ómir súrip turǵan dáwirindegi seslik qurılısın, ondaǵı fonemalar sistemasın, fonemalardıñ ishki óz ara baylanısın anıqlaydı. Tildiñ fonemalıq qurılısın anıqlawda fonemalardıñ tariyxıy shıǵısı hám rawajlanıwı da esapqa alınadı. Sıpatlama fonetikada seslerdiñ ózgeriw hám rawajlanıw tariyxı házirgi tildiñ fonetikalıq sistemasın anıqlawdıñ qosımsha quralı retinde paydalanıladı. Bunday baǵdardaǵı fonetikalıq izertlewdi sońǵı dáwirde fonologiya^á dep ataydı.

Sıpatlama fonetika seslerdiñ fiziologiyalıq-artikulyatsiyalıq, fizikalıq-akustikalıq hám lingvistikalıq táreplerin izertleydi. Seslerdiñ jasalıwında sóylew aǵzalarınıñ atqaratuğın xızmeti (geyde bul fiziologiyalıq fonetika dep te júrgiziledi), qanday seslerdiñ esitiw aǵzalarında qanday tásir qaldıratuǵınlıǵı (seslerdiñ akustikalıq tárepi), sózlerdiñ mánisin hám formasın ayırıwda jeke seslerdiñ qanday xızmet atqaratuǵınlıǵı sıyaqlı máseleler usı sıpatlama fonetikada izertlenedi. Bulardıñ ishinde seslerdiñ máni hám forma ayırıwshılıq xızmeti, yaǵnıy qatnas jasaw quralı retinde jumsalatuğın tárepi baslı áhmiyetke iye boladı. Seslerdiñ usı semantikalıq tárepi fonetikanı jámiyetlik ilim bolǵan lingvistikağa kirgizedi. Solay etip izertlew jumısınıñ maqseti hám usılına qaray fonetika bir jaǵınan ulıwma fonetika hám jeke fonetika bolıp bólinse, ekinshi jaǵınan sıpatlama fonetika, tariyxıy fonetika hám salıstırma fonetika bolıp bólinedi. Bul miynette házirgi zaman qaraqalpaq ádebiy tiliniñ sıpatlama fonetikası haqqında sóz etiledi.

Fonetikanıń izertlew usılları. Fonetika anaw yamasa minaw seslik qubılısqa fonologiyalıq kóz-qarastan qaraytuǵın bolsa, ol til biliminiń leksikologiya, morfologiya hám sintaksis tarawları qollanatuǵın usıllardan paydalanadı. Aytayıq, fonemalardıń sózlerde túrli kombinatsiyalarda jumsalıwı, fonetikanıń leksikologiya hám grammatika menen baylanısı, fonetikalıq qubılıslardıń óz-ara baylanısı hám t.b. jóninde sóz etilgende janlı tildiń faktlerine tiykarlanıladı.

Fonetikada tiykarınan eki túrli usıl - obektivlik hám subektivlik usıllar bolıp, olar bir-birin tolıqtırıp otıradı. Ádette seslik qubılıslardıń sırların esitiwimiz arqalı hám sóylew aǵzalarımızdıń háreketi arqalı biliwge tırısamız. Bulay etip baqlaw júrgiziw subektivlik usıl tiykarında boladı.

Ádette awızeki sóylew barısında ushırasatuǵın kóp ǵana seslik qubılıslar sóylewshi hám tıńlawshi tárepinen elestirilmeydi. Sózlerdegi sesler burınnan dástúr boyınsha qalıplesip qalǵan kónligiwler tiykarında qabıl etiledi. Mısalı: **at, bet, ot, ót** sózlerindeki **t** fonemasınıń tórt túrli ekenligin, balalar degen bir sózdiń ózindeki birinshi, ortańǵı hám sońǵı buwınlardaǵı a dawıslı fonemasınıń sozımlılıǵı hám akustikalıq sıpatı jaǵınan úsh túrli ekenin sóylewshi de, tıńlawshi da itibarǵa almaydı. Bunday seslik ayırmashılıqlar fonetikada úlken áhmiyetke iye. Óytkeni usınday hár qıylı seslik ayırmashılıqlar kem-kem ótkirlesip, keleshekte jańa fonema dóreliwi múmkin. «Sana salasına tikkeley ele ótpegen, fiziologiyalıq hám fizikalıq tarawda bolıp atırǵan ayırım qubılıslar lingvist ushın oǵada úlken áhmiyetke iye bolıwı múmkin. Óytkeni ol qubılıs keleshek ózgerislerdiń nıshanı bola otırıp, waqıttıń ótiwi menen tillik oylawdıń qaramaǵına ótiwi itimal».

Til sesleriniń tábiyatın tolıq biliw ushın subektivlik usıl ele jetkiliksiz. Obektiv ómir súriwshi seslik qubılıslar obektivlik usıllar tiykarında izertleniwı zárúr. Basqasha aytqanda, olar túrli eksperimentler járdeminde izertleniwı kerek. Til seslerine qoyılatuǵın eksperimentler, álbette, eksperimentallıq fonetikada izertlenedi. Eksperimentallıq fonetika til biliminiń fonetikasınıń ayrıqsha tariyxıy fonetika, salıstırma fonetika, sıpatlama fonetika sıyaqlı tarawı emes, al seslik qubılıslardı hár túrli áspablar járdeminde izertleytuǵın usıl bolıp tabıladı.

Házirgi dáwirde fonetikalıq izertlewlerde túrli apparatlarıń járdeminde ǵana anaw yamasa mınaw seslik qubılıslar jóninde anıq juwmaqqa keliw múmkin. Ásirese seslerdiń aytıluwı hám esitiliwi máselelerin teksergende eksperimental usıl kútá zárúrli boladı. Óytkeni «...hátte názik seslerdi esitiwge úyrenen, shınıqqan qulaqtıń ózi sol seslerdi sol qalıpte emes, al jeke oylawı negizinde kónligiwi boyınsha qabıl etedi» dep jazǵan edi akademik L.V.Sherba.

Eksperimentallıq fonetika tiykarınan tórt túrli usıl qollanıladı: grafikalıq usıl (kimogramma, ostsillogramma sızıqları), seslik usıl (plastinka, magnitafon plenkası), somatikalıq usıl (foto-rentgen, palatogramma súwretleri), spektrografiyalıq usıl (spektrogrammalar).

Fonetikanıń izertlew aspektleri haqqında túsiniq. Til seslerin úyreniw oǵada quramalı qubılıs. Sonlıqtan seslerdi hár túrli kóz-qarastan izertlew talap qılınadı. Birinshiden, eń aldı menen til seslik til bolǵanlıqtan tábiyattaǵı tolıp atırǵan basqa sesler sıyaqlı til sesleri de óziniń fizikalıq tábiyatına iye boladı hám ol fizikada úyreniledi. Bul til sesleriniń fizikalıq aspekti boladı. Ekinshiden, sóylew hám qabıl etiw adam tárepinen iske asırılatuǵın qubılıs. Sóylew belgili dárejede adam organizminiń atqaratuǵın xızmeti bolǵanlıqtan ol anatomiyalıq-fiziologiyalıq kóz-qarastan qarap ta izertlenedi. Úshinshiden, til sesleriniń eń áhmiyetli jaǵı sonda, olardıń járdeminde adam óz oy-pikirin bayanlaydı. Basqasha aytqanda, til sesleri jámiyette qatnas quralı xızmetin atqaradı. Bul seslerdiń eń baslı tárepi, sotsiallıq (lingvistikalıq) tárepi bolıp tabıladı. Fonetika lingvistikalıq ilim sıpatında seslerdiń sotsiallıq tárepine kóbirek itibar beredi. Sonıń menen birge fonetika anaw ya mınaw seslik qubılıstı durısıraq hám tereńirek túsindiriw ushın fizikalıq, fiziologiyalıq materiallardan da paydalanadı.

Seslerdiń fizikalıq hám fiziologiyalıq tárepleriniń izertleniwiniń ózi olardıń (seslerdiń) lingvistikalıq xızmetin hár tárepleme tereńirek úyreniwge baǵdarlanadı.

Fonetikanıń akustikalıq tárepi. Tábiyattaǵı seslerdiń ulıwma teoriyası fizikanıń akustika bóliminde izertlenedi. Til sesleri tábiyattaǵı tolıp atırǵan basqa sesler sıyaqlı hawanı terbeltip, onı tolqın tárizli háreketke keltiriw nátiyjesinde jasaladı. Ses ótetuǵın ortalıq hawa keńisligi boladı.

Til sesleri dawıs shımıldığınıń dirildewi hám hawa aǵımınıń sóylew aǵzaları diywallarına tásir etiwı nátiyjesinde payda boladı.

Seslerge akustikalıq jaqtan sıpatlama beriwde ses ırǵaǵı, ses kúshi, ses tembri, seslerdiń sozımlılıǵı menen birlikte rezonanslıq qubılıslar kózde tutıladı. Ses ırǵaǵı belgili waqıt birligindegi payda etilgen dirildiniń muǵdarına baylanıslı boladı. Waqıt birligi retinde sekund ólshemi jumsaladı. Dirildiniń muǵdarı qanshelli kóbeyse, ses ırǵaǵı sonshelli kúsheydi, kerisinshe, dirildiniń muǵdarı qanshelli azaysa, ses ırǵaǵı páseyedi. Ses ırǵaǵın payda etiwshi terbelis jiyiligi terbeliwshi deneniń massasına kerı proporsional, al deneniń tıǵızlıǵına (máselen, tardıń tartılıw dárejesi) tuwra proporsional boladı. Basqasha aytqanda, deneniń turqı qanshelli úlken bolsa hám tıǵızlıǵı bosań bolsa, belgili waqıt birligindegi payda bolatuǵın terbelis jiyiliginiń muǵdarı az bolıp, ses páseń shıǵadı. Kerisinshe, deneniń turqı qanshelli kishi bolsa yamasa tıǵızlıǵı qattı bolsa, belgili waqıt birliginde payda bolatuǵın terbelis jiyiliginiń muǵdarı kóp bolsa, ses bálent shıǵadı.

Erlerdiń dawıs shımıldıǵı hayallardıń dawıs shımıldıǵına qaraǵanda qalıńıraq hám uzınlaw, yaǵnıy turqı úlkenirek. Sonlıqtan da erlerdiń dawısı pás (juwan) hayallardıń dawısı bálent (jińishke) boladı.

Ses ırǵaǵı gerts penen ólshenedi. Sekundına bir tolıq terbelis bir gerts (gts) boladı. Eger de ses payda etiwshi dene bir sekundta 300 ret jiyilikte terbelse (dirildese), onda 300 gts jiyiliktegi ses payda etiledi. Adamnıń qulaǵı shama menen 16 gts ten 20 mın gts aralığındaǵı jiyiliktegi seslerdi esitiw uqıbına iye boladı. 16 gts esitiliwdiń eń tómengi shegarası, al joqarǵı shegarası adamnıń jas ózgesheligine qaray 20 mın gts ten tómenlewi múmkin. 16 gts ten tómengi jiyilikte payda etilgen ses (máselen, jer silkiniwde jer qırtıslarınıń terbelisi) infra ses, al 20 mın gts ten joqarǵı jiyiliktegi ses ultra ses dep ataladı. Infra hám ultra seslerdi adam qabıl etiw uqıbına iye emes.

Sesler ton (dawıs) hám shawqımnan jasaladı. İzbe-izli tákirarlangan terbelis nátiyjesinde payda bolǵan ses ton (dawıs), al izbe-izli tákirarlanbaǵan terbelis

nátiyjesinde payda bolǵan ses shawqım dep ataladı. Dawıslı sesler tonnan, al dawıssız sesler tiykarınan shawqımnan ibarat boladı.

Ses kúshi hawa tolqınınıń pátine baylanıslı boladı. Ses kúshiniń energiyası hawa tolqınınıń baǵıtına perpendikulyar túsirilip, 1 sekundaǵı 1sm² maydansha menen ólshenedi. Basqasha aytqanda, ses kúshi terbelistiń amplitudasınan ǵárezli boladı: terbelis tolqınınıń amplitudası qanshelli kóbeyse, ses kúshi de sonshelli kúsheyedi, kerisinshe, terbelis tolqınınıń amplitudasınıń azayıwı menen ses kúshi de páseyedi. Ses kúshi menen sestıń qattı hám ásten ayılıwı arasındaǵı baylanıstı túsiniń alıw zárúr. Ádette ses kúshi qanshelli joqarı bolsa, ses qattı ayıladı dep sanaladı. Sestıń qattı ya ásten ayılıwınıń ses kúshinen ǵárezlilikigi ses ırǵaǵı menen de baylanıslı boladı. Óytkeni birdey kúshke iye bolǵan, biraq hár túrli ırǵaq penen ayılatuǵın sesler qattı ya ásten ayılıwı jaǵınan hár túrli bolıp qabıl etiledi.

Ces kúshin ólsheytuǵın birlik detsibel (db) boladı. Sestıń qattı ya ásten ayılıwı ses kúshine baylanıslı ólshenedi. Esitiwdiń tómengi shegarası 0 db desek, joqarǵı shegarası 13 db boladı.

Ses tembri ses terbelisiniń túrleri menen baylanıslı boladı. Ses tolqınım payda etetuǵın terbelis quramalı qubılıs boladı. Máselen, muzıkalıq ásbaptıń tarın alsaq, tolıq terbeliw menen birge tardıń jartısı, úshten biri, tórtten biri hám t.b. bólekleri de terbeledi. Usınday quramalı terbelis nátiyjesinde ses payda etiledi. Ses payda etiwshi deneniń tolıq terbelisinen sestıń tiykarǵı tonı payda boladı, al onıń bólekleriniń terbelisinen oberton (qosımsha ton) jasaladı. Qosımsha ton tiykarǵı tonga qaraǵanda joqarı boladı. Mısalı, tardıń tiykarǵı tonı 100 gts terbeliste bolsa, onıń jartısı 200 gts qosımsha tondı, úshten biri 300 gts qosımsha tondı hám t.b. beredi. Tiykarǵı ton eń kúshlisi bolıp, tolıq sestıń sapasın belgileydi. Al qosımsha ton bolsa, seske belgili dárejede qosımsha túr beredi. Tiykarǵı tonnıń kúshi menen ondaǵı qosımsha tonlardıń óz-ara sáykeslesip, úylesiwinen sestıń garmonikalıq qurılısı - tembri kelip shıǵadı.

Tembr túsiniǵi tiykarınan dawıslı sesler menen baylanıslı boladı. Mısalı, **a, ı, i** hám t.b. seslerdi hár qaysısınıń ózine tán tembrine iye bolǵanlıǵı sebepli olardı ajıratamız.

Belgili bir sestı aytqan waqıtta sóylew aǵzalarınń háreketi nátiyjesinde tamaqtan joqarıda jaylasqan boslıqlar - jutqınshaq boslıǵı, awız boslıǵı ózleriniń kólemin hám formasın ózgertip, sol seske tiyisli bolǵan túrge iye boladı. Solay etip ol boslıqlar rezonator xızmetin atqaradı. Murın boslıǵı óziniń kólemin hám formasın ózgerge almaydı. Sebebi murın boslıǵında onıń formasın ózgerge alǵanday háreketke keliwshi sóylew aǵzaları joq. Sonlıqtan murın boslıǵı tek murınlıq seslerdi aytqanda ǵana rezonator xızmetin atqaradı. Solay etip adamnıń sóylew aǵzaları bolǵan awız, murın, jutqınshaq boslıqları quramalı rezonatorlıq sistemanı payda etedi. Tamaqtaǵı dawıs shımdılıǵında payda bolǵan quramalı ton tamaqtan joqarıda jaylasqan jutqınshaq, awız, murın boslıqlarınıń rezonansı (jaǵırırǵı) nátiyjesinde óziniń áwelgi túrin ózgerdedi. Aytılıwǵa tiyisli ses sol boslıqlardan ózine tán bolǵan qosımsha seslik túr aladı. Rezonator járdeminde qosımsha tonlardıń ayırımları kúsheyiwı, al birewleri páseńlewı múmkin. Jiyiliktiń kúsheygen bólegi, yaǵnıy ses energiyasınıń jıynalǵan bólegi formanta dep ataladı. Sestiń formantlıq qurılısı onıń spektrinde anıqlanadı. Spektr arqalı sestıń eń áhmiyetli sıpatlaması beriledi.

Seslerdiń terbelis jiyiligin bólip-bólip alıp, spektrallıq analiz jasaw elektroakustikalıq hám elektronlıq texnikanıń ósiwi menen rawajlana basladı. Seslerdiń formantlıq dúzilisin jazıp alatuǵın aparat spektrograf dep, al jazılıp alınǵan material spektrogramma dep ataladı. Spektrogrammada hár ses ózine tán bolǵan formantlarınıń jaylasıw ornına, formasına iye boladı.

Sesti aytıw ushın belgili waqıt birligi ketedi. Sestiń sozımlılıǵı (dlitelnost) terbelistiń sanı menen sozılıw waqtına baylanıslı boladı. Biraz tillerde, máselen, túrkmen, qırǵız, yakut tillerinde bir sestıń sozımlı hám qısqa aytılıwı máni ayırıwshılıq, yaǵnıy fonemalıq xızmet atqaradı. Al qaraqalpaq tilinde belgili bir sestıń sozımlı hám qısqa aytılıwı semantikalıq máni bildiriw ushın jumsalmaydı, tek fonetikalıq jaǵdayǵa baylanıslı ol birde sozımlı, birde qısqaraq aytılıwı múmkin.

ÁDEBİYATLAR

1. Karimov Í.A. Wzbekiston XXI asr bwsaǵasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: Wzbekiston, 1997.
2. Karimov Í.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni – xalq, millatni – millat qilishga xizmat etsin. – Toshkent: Wzbekiston, 1998.
3. Karimov Í.A. Tarixiy xotirasiz kelajak ywq. – Toshkent: Sharq, 1998.
4. Karimov Í.A. Barkamol avlod orzusi. – Toshkent: Wzbekiston milliy entsiklopediyasi, 2000.
5. Milliy ǵárezsizlik ideyası: tiykarǵı tu`sinik hám printsipler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2001.
6. Karimov Í.A. Yuksak mánaviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Mánaviyat, 2008.
7. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis, 1999.
8. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan praktikum. Nókis, 1989.
9. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t.II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie) M., 1952.
10. Dauletov A. Vokalizm karakalpakskogo yazıka. Samarkand, 1976.
11. Dáwletov A. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm. Nókis, 1993.
12. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi. Nókis, 1994.
13. Ubaydullaev K. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis, 1965.
14. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funktsionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
15. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, 1994.
16. Qálenderov M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń grammatikalıq, strukturalıq hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri. Nókis, 1989.
16. Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya, Nókis, 1981.
17. Házirgi qaraqalpak ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. Nókis, 1994.

18. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovaniya). M., 1952.
19. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. III. Morfologiya. (slovo izmeneniya), sintaksis (slovochetanie i predlojenie). Nukus, 1995.
20. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar. Nókis, 1976.
21. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovochetanie i predlojenie). Nukus, 1999.
22. Dawletov M. Házirgi qaraqalpaq tiliniń punktuatsiyası. Nókis, 1999.
23. Najimov A. Xazirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. Qospa gápler boyınsha praktikum. Nókis, 1990
24. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sintaksis. Nókis, 1992.
25. Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, Nókis, 1996.

5-tema. Qaraqalpaq tili leksikologiyasınıń rawajlanıw baǵdarları hám innovatsiyalar

Joba:

1. Leksikologiya tarawında rawajlangan shet el mámleketleri hám respublikamızda ámelge asırılıp atırǵan reformalar.
2. Leksikologiya mashqalaları hám olardı sheshiw jolları.
3. Leksikologiya iliminiń ilimiy-teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarları.

Tayanish sózler: *Qaraqalpaq tili leksikasiniń izertleniwi. N.A.Baskakov «Sostav leksiki karakalpaksogo yazıka i struktura slova», E.Berdimuratov «Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika», «Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı», «Qaraqalpaq tilindegi qol óneri leksikası», «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde jámiyetlik siyasiy leksikaniń qaliplesiwi hám rawajlanıw jolları», «Qaraqalpaq tilindegi mal-sharwashılıǵı leksikası» «Qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikası» «Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń struktura-semantikalıq ózgeshelikleri».*

Leksikologiya tarawında rawajlangan shet el mámleketleri hám respublikamızda ámelge asırılıp atırǵan reformalar

Qaraqalpaq tili leksikasiniń izertleniwi. Sóz – tildiń tiykarǵı birligi. Ol til biliminiń barlıq tarawları tárepinen hár qıylı baǵdarlarda izertlenedi. Leksikologiya tarawında sózler mánisi hám qollanıwı boyınsha úyreniledi. Qaraqalpaq til biliminde sózler bul baǵdarda ádewir izertlengen dep esaplawǵa boladı. Biraq bul izertlewler sońǵı dáwirlerge tuwra keledi. XIX ásirde G.Vamberidiń chagatay tili boyınsha miynetinde qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım pikirler ushırasadı (bul haqqında usı kitaptıń «Qaraqalpaq tili haqqında eń dáslepki maǵlıwatlar» temasına qarańız).

Qaraqalpaq tili XX ásirdeń 30-jıllarınan baslap haqıyqıy ilimiy-izertlewdeń obektine aylandı. Bul dáwirde jazılǵan N.A.Baskakovtıń «Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazıka» (Tórtkúl, 1931-1932) miynetinde leksikaǵa baylanıslı bolǵn arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózler haqqında pikirler ushırasadı. S.E.Malovtıń sol dáwirde jazılǵan «Zametki o karakalpaksom yazıke» (Nókis, 1966) miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım maǵlıwmatlar bar. Bul miynettiń «Leksika, Glossariy» dep atalǵan sońǵı bóliminde qaraqalpaq tilinde keń qollanılıp júrgen ayırım atamalar, sózler, arab-parsı, rus tilinen ózlestirilgen sózler keltirilip, olardıń rus tilindegi awdarmaları berilgen. Bul sózlerdeń mánisine, qanday túsiniklerdi bildiretuǵınlıǵına itibar bergen.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasına baylanıslı N.A.Baskakovtıń 1962-jıl «Sostav leksiki karakalpaksogo yazıka i struktura slova» degen arnawlı jumısı basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı tariyxıy shıǵısı boyınsha bólegin túrkiy hám mongol tilleri ushın ortaq sózler toparın túrkiy tiller leksikasınıń *eski qatlamı* dep ataydı. Sonıń menen birge qaraqalpaq tiliniń leksikasında qıtay, arab, parsı, rus tili arqalı basqa tillerden ózlestirilgen sózler qatlamı bar ekenin kórsetedi hám olardıń ózlestiriw sebeplerin anıqlaydı. Arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózlerdi mánisi boyınsha 6 toparǵa bólip kórsetedi: diniy mániǵe iye sózler, ilimiy terminler hám abstrakt túsinikti bildiretuǵın sózler, jámiyetlik-sisiy atamalar, óndirislik, ekonomikalıq terminler, kúndelikli turmısta keń qollanılatuǵın sózler hám abstrakt grammatikalıq mániǵe iye sózler.

N.A.Baskakovtıń bul miyneti qaraqalpaq til leksikasın bunnan bılay da izertlewge baǵdar bergen hám búgingi kúnde de óz bahasın joytpaǵan ilimiy derek bolıp esaplanadı. 1996-jılı N.A.Baskakovtıń «Karakalpakskiy yazık. IV. Leksika» degen miyneti Nókiste kitap bolıp basılıp shıqtı. Kitapta tiykarınan avtordıń joqarıda sholıw islegen miyneti orın alǵan.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewde prof. E.Berdimuratovtıń miyneti kóp boldı. Ol 1964-jılı Tashkente «Házirgi zaman qaraqalpaq leksikologiyasınıń ocherki» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Dissertaciyalıq jumısınıń tiykarında 1964-jılı «Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» degen kitabın

baspadan shıǵardı. Keyin bul kitap qayta islenip 1968, 1979, 1994-jılları basılıp shıǵarıldı hám búgingi kúnde de joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qániygeligi studentleri ushın sabaqlıq retinde xızmet atqarıp kelmekte. Sabaqlıqta qaraqalpaq tili leksikologiyası pániniń wazıypaları anıqlanadı. Bunnan soń sóz hám onıń mánilerine, sinonim, antonim, omonim sózlerge, tabu hám evfemizmlerge sıpatlama berilgen. Keyin qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı tariyxıy shıǵısı, qollanıwı, ekspressivlik-stillik ózgeshelikleri boyınsha úyrenilgen. Sabaqlıqtıń sońǵı bólimlerinde frazeologiya hám leksikografiya máseleleri orın alǵan.

E.Berdimuratovtıń qaraqalpaq tili leksikasınıń funkcionallıq stillerine arnalǵan «Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı» (Nókis, 1973) monografiyalıq miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynet ilimpazdıń doktorlıq dissertaciya jumısınıń juwmaǵı bolıp esaplanadı. E.Berdimuratov 1973-jılı Bakude atalǵan temada qaraqalpaq til biliminde birinshilerden bolıp doktorlıq dissertaciya jaqladı. Atalǵan monografiyalıq miynette publicistikalıq, kórkem ádebiyat, ilimiy, rásmiy is-qaǵazları stilleriniń rawajlanıwına saykes sol stillerge tán leksikalıq birlikleriniń mánilik jaqtan rawajlanıwı, onıń sebepleri hám rawajlanıw jolları anıqlanǵan.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewge belgili úles qoskan ilimpazlardıń biri R.Esemuratova bolıp esaplanadı. Ol 1964-jılı Tashkente «Ullı Oktyabr socialistlik revolyuciyasınıń soń qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Usı dissertaciyalıq jumısınıń tiykarında 1966-jılı «Oktyabr hám qaraqalpaq leksikası» degen kitabın baspadan shıǵardı. Kitapta qaraqalpaq tili sózlik quramınıń 20-jıllardan keyingi dáwirde rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden awısqań sózler arqalı bayıǵanın, onıń sebeplerin kórsetip beredi. Rus tilinen awısqań sózlerdi tórt dáwirge bólip, olarǵa keń túrde sıpatlama beredi.

Qaraqalpaq tilindegi sinonim sózler M.Qalenderov tárepinen arnawlı túrde izertlendi. Ol 1970-jılı Tashkente dissertaciya daqladı. Dissertaciya jumısınıń temasına baylanıslı ol bir neshe maqalalar jazıw menen bir qatarda eki

monografiyalıq jumısın kitap etip bastırıp shıǵardı. Olarda qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń payda bolıw jolları, sinonimlerdiń sóz shaqaplarına qatnası, frazeologiyalıq sinonimler, stilistikalıq sinonimler, sinonimlerdiń grammatikalıq ózgeshelikleri hám t.b. máseleler izertlengen.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında arab-parsı tillerinen kirgen sózler belgili orındı iyeleydi. Olardıń kópshiligi búgingi kúnde óz sózlerimizdey bolıp ketken. Arab-parsı tillerinen kirgen sózler turmıstıń barlıq tarawlarında keńnen qollanıladı. Bunday sózlerdiń qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarda qollanılıwı hám olardıń tariyxıy lingvistikalıq xarakteristikası R.Bekbawlov hám qaraqalpaq tilin shıǵıs tillerinen kirgen sózdiń tariyxı J.Shámshetov tárepinen úyrenilip, olardıń izertlewleri kitap bolıp basılıp shıqtı.

1997-jılı Sh.Allaniyazovanıń «Qaraqalpaq tilindegi qol óneri leksikası» degen izertlew jumısı kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Bul avtorlıq dissertaciya jumısınıń tiykarında jazılǵan. Ol 1986-jılı Tashkente «Qaraqalpaq tilinde qol óneri terminleri» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqlaǵan edi. Kitapshada qaraqalpaq tilindegi qol ónerine baylanıslı atamalar, olardıń mánileri, kelip shıǵıw tariyxı, jasalıw usılları anıqlanǵan.

Leksikologiya mashqalaları hám olardı sheshiw jolları

Bulardan basqa qaraqalpaq tiliniń leksika máselelerine baylanıslı bir neshe kandidatlıq dissertaciyalar jaqlandı. A.Pirniyazova «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde jámiyetlik siyasiy leksikanıń qaliplesiwi hám rawajlanıw jolları» (Tashkent, 1986), Q.Paxratdinov «Qaraqalpaq tilindegi mal-sharwashılıǵı leksikası» (Nókis, 1992), U.Dáwletova «Qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikası» (Nókis, 1994), P.Nájimov «Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń struktura-semantikalıq ózgeshelikleri» (Nókis, 1994). Olardıń kandidatlıq dissertaciya jumısınıń temalarına baylanıslı bir neshe maqalaları baspasóz betlerinde jarıq kórdi. Atalıp ótken miynetlerden, sabaqlıqlardan, dissertaciyalıq jumıslardan basqa qaraqalpaq tili leksikasınıń ayırım máselelerine arnalǵan maqalalar da bar. Olardan Q.Ayımbetovtıń «Qaraqalpaq tilindegi ózlestirme sózlerdiń qollanılıwı» -

(«Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler». Nókis, 1971, 133-144-betler), A.Bekbergenovtıń «Qara» sóziniń mánileri haqqında» (ÓzSSR İA Qaraqalpaqstan filialınıń «Xabarshısı» jurnalı, 1969, № 4, 54-58-betler) , «Sinonimler hám antonimler» - («Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler» Nókis, 1971, 115-132-betler), K.İsmaylovtıń «Semanticheskiy analiz prostranstvennix prilagatelnix «biyik», «bálent», «joqarı» - («Aspektı lingvisticheskogo analiza na materiale yazıkov raznix sistem». M., 1974), T.Jumabaevtıń «Metaforalardıń semantikalıq qásiyetleri» - («Qaraqalpaq til biliminiń geypara máseleleri». Nókis, 1994, 50-58-betler) hám t.b. maqalalardı atap kórsetiwge boladı.

Ulıwma, juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq tili leksikası XX ásirdiń 60-jıllarınan izertlene basladı. Bir qansha kesh izertleniwine qaramastan bul baǵdarda kóp jumıslar islendi. Biraq ele de arnawlı izertlewdi kútip turǵan máseleleri kóp. Ásirese, qaraqalpaq tiliniń leksikologiya tarawın sistemalıq usıllar tiykarında izertlew búgingi kún talaplarınan payda bolıp atırǵan aktual máselelerdiń biri.

Leksikologiya iliminiń ilimiy-teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarları.

Til biliminiń eń baslı tarawlarınıń biri-leksikologiya. Ol tildiń sózlik quramı hám onıń rawajlanıw nızamların úyretedi. Sózlik quramdı diaxroniyalıq hám sinxroniyalıq baǵdarda qarastıradı, izertleydi. Usı kóz-qarastan leksikologiya tarawında eki obektke hám eki bólimdi kóriwge boladı. Olardan biri tildiń sózlik sistemasın házirgi jaǵdaydaǵı rawajlanıw dárejesinen úyretse, ekinshisi sózlik quramdı tariyxıy jaqtan tekserip, oǵan sol tildi dóretiwshi xalıqtıń tariyxı menen tikkeley baylanısta baha beredi, sózge tariyxıy táriypleme jasaydı. Usıǵan baylanıslı leksikologiya iliminde bir-birine bekkem baylanıslı eki bólimdi ajıratamız. Olardı házirgi leksikologiya hám tariyxıy leksikologiya dep ataymız.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına leksika hám leksikologiya degen terminler til iliminiń rawajlanıwına baylanıslı sońǵı waqıtta orıs tili arqalı kelip kirdi.

Leksika grektiń lexikos degen sózinen kelip shıqqan. Bizińshe sózlik degen máni ańlatadı. Hár qanday tilde qollanılp kiyatırǵan sózler sózlikti, yaǵnıy sózlik

quramdı quraydı. Olay bolsa sózlik degende biz sózlik quramdı, yaǵnıy til sol sózlik quramdı házirgi rawajalanıw dárejesinen hám tariyxıy kóz-qarastan izertleytuǵın til haqqındaǵı ilimniń bir tarawınan ibarat. Leksikologiya termini de grektiń lexikos hám logos degen eki sózinen jasalıp, sózlik quram haqqındaǵı ilim degendi ańlatadı (lexikos -sózlik, logos ilim).

Solay etip, leksikologiya-tildiń sózlik quramı haqqındaǵı ilim. Onıń izertleytuǵın eń kishkene hám tiykarǵı birligi sóz. Biraq leksikologiya tek jeke sózlerdi ǵana emes, onı sózlik quramniń ishinde qarap, sózler jıynaǵın belgili bir nızamlılıq tiykarında payda bolıp, rawajlanatuǵın kategoriya, pútin bir sistema sıpatında bahalaydı hám úyretedi.

Olay bolatuǵın bolsa, leksikologiya tildiń sózlik sisteması hám onıń rawajlanıw nızamların izertleytuǵın ilim tarawı eken.

Sóz til iliminiń basqa tarawlarında da sóz etiledi. Máselen, morfologiya da sóz úyreniledi. Biraq sózge morfologiya tarawında dúzilisi, forması, grammatikalıq qásiyeti jaǵınan baha beriledi. Aytayıq, adamlar degen sóz morfologiya názerinen túbir (adam) hám kóplik qosımtasınan (lar) turadı. Máselen hám forması boyınsha atlıq kategoriyasına tiyisli, zattı ańlatadı, dál zattıń ataması, ataw sepliginde hám t.b. elementi, tuwra hám awıspalı mánilerinde aladı, sinonimlik sıñarlarına iye, túpkilikli leksikalıq birlikten ibarat. Kúndelikli qollanıw barısında belgili bir jaǵdaylarda túrlishe uslublıq ta ayrıqshalıqlarǵa iye bolıp keliwi múmkin t.b.

Bunday baylanıs hám ayrıqshalıqlar til iliminiń basqa tarawlarına da tiyisli. Bul tarawlar, álbette ózleriniń aldılarına qoyılǵan talaplarǵa sáykes sózdi belgili bir tárepinen alıp izertleydi.

Solay da leksikologiya haqqında sóz etkenimizde, sózdi óziniń izertlew obekti etip alatuǵın til iliminiń basqa da tarawları arasındaǵı baylanıs dıqqat orayında turıwı lazım. Ásirese sózdiń tábiyatın tolıǵıraq túsiniwge sebepshi bolatuǵın semasiologiya, etimologiya, sonday-aq leksikografiya hám uslubiyattıń óz-ara baylanısları tildiń sózlik quramın hár tárepleme úyreniwde belgili áhmiyetke iye.

Sózlik quramdı úyreniwde biz, álbette, leksikalıq elementlerdi túrli jobada sóz etemiz. Anaw ya mınaw sózge onıń mánisine, sózlik sistemadaǵı ornına, tariyxıy shıǵısı jaǵınan qaysı qatlamǵa tiyisli ekenligine, qollanıw órisine, qollanıw dárejesine, stillik ózgesheligine qaray baha beremiz.

Demek, leksikologiya kursı sózlik quramdı úyreniwde mine usı joqarıda atalǵan wazıypalardı hár tárepleme iske asırıwdı názerde tutadı, yaǵnıy ol sózlik quramdı pútin bir sistema sıpatında qarap, onı semasiologiyalıq ayrıqshalıqları, quramı, tariyxıy shıǵısı, qollanıw órisi, stillik ózgeshelikleri, qollanıw dárejesi jaǵınan bahalaydı hám úyretedi.

Sonıń menen birge, bul tarawda tilde tayar túrinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri de túrli jobalarda sóz etiledi, olarǵa tán qásiyetlerge sıpatlama beriledi. Bul másele leksikologiyanıń ajıralmas bir tarawı bolǵan frazeologiya bóliminde qaraladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilde turaqlı sóz dizbegi túrinde ushırasatuǵın leksikalıq birlikler sıpatında mánisi, semantikalıq birigiwshiligi, leksikalıq quramı, qurılısı, tariyxıy shıǵısı, ekspressivlik-stillik ayrıqshalıqları kóz-qarasınan úyreniledi. Óytkeni qaraqalpaq tiliniń sózlik sistemasında frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózgeshe sıpattaǵı sózlik qatlamdı quraydı hám kúndelikli til arqalı pikir alısw jaǵdayında jeke leksikalıq birlikler sıyaqlı qollanıw múmkinshiliklerine iye. Máselen, pıshaq arqası, qamırdan qıl suwırǵanday, qulaq túriw, ókshe kóteriw, jıs toǵay, tastay qarańǵı usaǵan turaqlı sóz dizbekleri sózlik quramı jeke leksikalıq birlikler sıyaqlı óz ornına iye hám mánilik jaqtan bir sóz ornında qollanıla aladı.

Leksikologiya kursı til iliminiń leksikografiya tarawı menen de tikkeley baylanısta. Sonlıqtan qaraqalpaq leksikografiyası tarawındaǵı jetiskenliklerge leksikalıq máseleler qatarında sıpatlama beriw házirgi qaraqalpaq ádebiy tilin tereńirek hám hár tárepleme úyreniw isin ádewir jeńillestiredi. Usı kóz-qarastan leksikologiyalıq kurstı leksikografiyalıq sıpatlamalar menen ushırastırıw maqsetke muwapıq keletuǵını sózsiz.

Leksikologiya kursında, usılay etip, sózlik quramdı hár tárepleme analizlew qaraqalpaq ádebiy tillik rawajlanıw nızamların teoriyalıq kóz-qarastan úyreniw

ushın da, tildiń keń múmkinshiliklerinen ádebiy tildiń normalarına sáykes durıs hám sheber paydalanıw ushın da úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramın mine usı jobalarda úyreniw arqalı onıń házirgi dáwirde ayta qalarlıq dárejede rawajlanǵanlıǵın kóremiz.

Sóz-tildiń tiykarǵı birligi. Ol til biliminiń barlıq tarawları tárepinen hár qıylı baǵdarlarda izertlenedi. Leksikologiya tarawında sózler mánisi hám qollanılıwı boyınsha úyreniledi. Qaraqalpaq til biliminde sózler bul baǵdarda ádewir izertlengen dep esaplawǵa boladı. Biraq bul izertlewler sońǵı dáwirlerge tuwra keledi. XIX ásirde G.Vamberidiń chagatay tili boyınsha miynetinde qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım pikirler ushırasadı.

Qaraqalpaq tili XX ásirdeń 30-jıllarınan baslap haqıyqıy ilimiy-izertlew obektine aylandı. Bul dáwirde jazılǵan N.A.Baskakovtıń «Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazıka» (Tórtkúl, 1931-1932) miynetinde leksikaǵa baylanıslı bolǵan arab-parsı tillerine ózlestirilgen sózler haqqında pikirler ushırasadı. S.E.Malovtıń sol dáwirde jazılǵan «Zametki o karakalpaksom yazıke» (Nókis, 1966) miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım maǵlıwmatlar bar. Bul miynettiń «Leksika, Glossariy» dep atalǵan sońǵı bóliminde qaraqalpaq tilinde keń qollanılıp júrgen ayırım atamalar, sózler, arab-parsı, rus tilinen ózlestirilgen sózler keltirilip, olardıń rus tilindegi awdarmaları berilgen. Bul sózlerdiń mánisine, qanday túsiniklerdi bildiretuǵınlıǵına itibar bergen.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasına baylanıslı N.A.Baskakovtıń 1962-jıl «Sostav leksiki karakalpaksogo yazıka i struktura slova» degen arnawlı jumısı^á basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı tariyxıy shıǵısı boyınsha úyrenilgen. Qaraqalpaq tili sózlik quramınıń úlken bir bólegin túrkiy hám mongol tilleri ushın ortaq sózler quraytuǵının dál mısallar menen kórsetedi hám bunday sózler toparın túrkiy tiller leksikasınıń eski qatlamı dep ataydı. Sonıń menen birge qaraqalpaq tiliniń leksikasında qıtay, arab, parsı, rus hám rus til arqalı basqa tillerden ózlestirilgen sózler qatlamı bar ekenin kórsetedi hám olardıń ózlestiriw sebeplerin anıqlaydı. Arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózlerdi mánisi boyınsha 6 toparǵa bólip kórsetedi: diniy mánige iye sózler, ilimiy terminler hám abstrakt túsinikti

bildiretuǵın sózler, jámiyetlik-siyasiy atamalar, óndirislik, ekononikalıq terminler, kúndelikli turmısta keń qollanılatuǵın sózler hám abstrakt grammatikalıq mánige iye sózler.

N.A.Baskakovtıń bul miyneti qaraqalpaq tili leksikasın bunnan bılay da izertlewge baǵdar bergen hám búgingi kúnde de óz bahasın joytpaǵan ilimiy derek bolıp esaplanadı. 1996-jıl N.A.Baskakovtıń «Karakalpakskiy yazık.IV. Leksika» degen miyneti Nókiste kitap bolıp basılıp shıqtı. Kitapta tiykarınan avtordıń joqarıda sholıw islegen miyneti orın alǵan.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewde prof. E.Berdimuratovtıń miyneti kóp boldı. Ol 1964-jılı Tashkentte «Házirgi zaman qaraqalpaq leksikologiyasınıń ocherki» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiyalıq jumısınıń tiykarında 1964-jılı «Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» degen kitabın baspadan shıǵardı. Keyin bul kitap qayta islenip 1968, 1979, 1994-jılları basılıp shıǵarıldı hám búgingi kúnde de joqarǵı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi studentleri ushın sabaqlıq retinde xızmet atqarıp kelmekte. Sabaqlıqta qaraqalpaq tili leksikologiyası pániniń wazıypaları anıqlanadı. Bunnan soń sóz hám onıń mánilerine, sinonim, antonim, omonim sózlerge, tabu hám evfemizmlerge sıpatlama berilgen. Keyin qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı tariyxıy shıǵısı, qollanılıwı, ekspressivlik-stillik ózgeshelikleri boyınsha úyrenilgen. Sabaqlıqtıń sońǵı bólimlerinde frazeologiya hám leksikografiya máseleleri orın alǵan.

E.Berdimuratovtıń qaraqalpaq tili leksikasınıń funktsionallıq stillerine arnalǵan «Ádebiy tildiń funktsionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı» (Nókis, 1973) monografiyalıq miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynent ilimpazdıń doktorlıq dissertatsiya jumısınıń juwmaǵı bolıp esaplanadı. E.Berdimuratov 1973-jılı Bakude atalǵan temada qaraqalpaq til biliminde birinshilerden bolıp doktorlıq dissertatsiya jaqladı. Atalǵan monografiyalıq miyneti publitsistikalıq, kórkem ádebiyat, ilimiy, rásmiy is qaǵazları stilleriniń rawajlanıwına sáykes sol stillerge tán leksikalıq birlikleriniń mánilik jaqtan rawajlanıwı, onıń sebepleri hám rawajlanıw jolları anıqlanǵan.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewge belgili úles qosqan ilimpazlardıń biri R.Esemuratova bolıp esaplanadı. Ol 1964-jılı Tashkentte «Ullı Oktyabr sotsialistlik revolyutsiyasınan soń qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Usı dissertatsiyalıq jumısınıń tiykarında 1966-jılı «Oktyabr hám qaraqalpaq leksikası» degen kitabın baspadan shıǵardı. Kitapta qaraqalpaq tili sózlik quramınıń 20-jıllardan keyingi dáwirde rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden awısqań sózler arqalı bayıǵanı, onıń sebeplerin kórsetip beredi. Rus tilinen awısqań sózlerdi tórt dáwirge bólip, olarǵa keń túrde sıpatlama beredi.

Qaraqalpaq tilindegi sinonim sózler M.Qálenderov tárepinen arnawlı túrde izertlendi. Ol 1970-jılı «Qaraqalpaq tilindegi sinonimler» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiya jumısınıń temasına baylanıslı ol birneshe maqalalar jazıw menen bir qatarda eki monografiyalıq jumısın^á kitap etip bastırıp shıǵardı. Olarda qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń payda bolıw jolları, sinonimlerdiń sóz shaqaplarına qatnası, frazeologiyalıq sinonimler, stilistikalıq sinonimler, sinonimlerdiń grammatikalıq ózgeshelikleri hám t.b. máseleler izertlengen.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında arab-parsı tillerinen kirgen sózler belgili orındı iyeleydi. Bunday sózlerdiń qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarda qollanıwı hám olardıń tariyxıy lingvistikalıq xarakteristikası O.Bekbawliev^á hám qaraqalpaq tiline shıǵıs tillerinen kirgen sózler tariyxı J.Shamshetov^é tárepinen úyrenilip, olardıń izerlewlere kitap bolıp basılıp shıqtı.

1997-jılı Sh.Allaniyazovaniń «Qaraqalpaq tilindegi qol óneri leksiksı» degen izertlew jumısı kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Bul avtordıń kandidatlıq dissertatsiya jumısınıń tiykarında jazılǵan. Ol 1986-jılı Tashkentte «Qaraqalpaq tilinde qol óneri terminleri» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqlaǵan edi. Kitapshada qaraqalpaq tilindegi qol ónerine baylanıslı atamalar olardıń mánileri, kelip shıǵıw tariyxı, jasalıw usılları anıqlanǵan.

Bulardan basqa qaraqalpaq tiliniń leksika máselelerine baylanıslı birneshe kandidatlıq dissertatsiya jaqlandı. A.Pirniyazova «Házirgi qaraqalpaq ádebiy

tilinde jámiyetlik-siyasiy leksikasınıń qalıplesiwi hám rawajlanıw jolları» (Tashkent, 1986), Q.Paxratdinov «Qaraqalpaq tilindegi mal sharwashılıǵı leksikası» (Nókis, 1992), U.Dáwletova «Qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikası» (Nókis, 1994), P.Najimov «Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń struktura-semantikalıq ózgeshelikleri» (Nókis, 1994), G.Aynazarova «Qaraqalpaq tilindegi simmetriyalı eki komponentli frazeologizmler» (Nókis, 2000). Olardıń kandidatlıq dissertatsiya jumısınıń temalarına baylanıslı bir neshe maqalaları baspa sóz betlerinde jariq kórdi. Atalıp ótken miynetlerden, sabaqlıqlardan, dissertatsiyalıq jumıslardan basqa qaraqalpaq tili leksikasınıń ayırım máselelerine arnalǵan maqalalar da bar. Olardan Q.Ayımbetov, A.Bekbergenov, K.İsmaylov, T.Jumabaev hám t.b. maqalaların atap kórsetiwge boladı.

ÁDEBİYATLAR:

1. Karimov İ.A. Wzbekiston XXI asr bwsaǵasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: Wzbekiston, 1997.
2. Karimov İ.A. Jamiyatimiz mafkurası xalqni – xalq, millatni – millat qilishga xizmat etsin. – Toshkent: Wzbekiston, 1998.
3. Karimov İ.A. Tarixiy xotirasiz kelajak ywq. – Toshkent: Sharq, 1998.
4. Karimov İ.A. Barkamol avlod orzusi. – Toshkent: Wzbekiston milliy entsiklopediyasi, 2000.
5. Milliy ǵárezsizlik ideyası: tiykarǵı tu`sinik hám printsipler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2001.
6. Karimov İ.A. Yuksak mánaviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Mánaviyat, 2008.
7. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis, 1999.
8. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan praktikum. Nókis, 1989.
9. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t.II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie) M., 1952.

10. Dauletov A. Vokalizm karakalpakskogo yazıka. Samarkand, 1976.
11. Dáwletov A. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm. Nókis, 1993.
12. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi. Nókis, 1994.
13. Ubaydullaev K. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis, 1965.
14. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funktsionallıq stilleriń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
15. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, 1994.
16. Qálenderov M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń grammatikalıq, strukturalıq hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri. Nókis, 1989.
16. Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya, Nókis, 1981.
17. Házirgi qaraqalpak ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. Nókis, 1994.
18. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovaniya). M., 1952.
19. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. III. Morfologiya. (slovo izmeneniya), sintaksis (slovochetanie i predlozhenie). Nukus, 1995.
20. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar. Nókis, 1976.
21. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovochetanie i predlozhenie). Nukus, 1999.
22. Dawletov M. Házirgi qaraqalpaq tiliniń punktuatsiyası. Nókis, 1999.
23. Najimov A. Xazirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. Qospa gápler boyınsha praktikum. Nókis, 1990
24. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sintaksis. Nókis, 1992.
25. Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, Nókis, 1996.

6-tema. Qaraqalpaq tili morfologiyasınıń hám sóz jasalıwı rawajlanıw baǵdarları hám innovatsiyalar

Joba:

1. Morfologiya tarawında rawajlanǵan shet el mámleketleri hám respublikamızda ámelge asırılıp atırǵan reformalar.
2. Morfologiya mashqalaları hám olardı sheshiw jolları.
3. Morfologiya iliminiń ilimiy-teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarları.

Tayanish ibaralar:*Qaraqalpaq tiliniń morfologiya tarawiniń izertleniwi. «Karakalpanskiy yazık Fonetika i morfologiya, chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie)», «Házirgi qaraqalpaq tilindegi atlıq sózler», «Qaraqalpaq til iliminiń geypara máseleleri, «Qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil hám onıń sintaksislik funkciyası», «Házirgi qaraqalpaq tilinde anıqlıq meyildiń ótken máhál kategoriyası», «Házirgi qaraqalpaq tilinde háreket atları», M.Shalekenova «Házirgi qaraqalpaq tilindegi almasıq», «Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar», «Qaraqalpaq tilindegi jup hám tákirar sózlerdiń jasalıw usılları», «Házirgi qaraqalpaq tilindegi eliklewish sózler», «Házirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik hám kelbetlik feyillerdiń substantivlesiwi», «Házirgi qaraqalpaq tilinde feyildiń funkcional formalarınıń sisteması», «Qaraqalpaq tilinde kómekshi sózler», «Qaraqalpaq tilindegi atlıqlarda anıqlılıq hám anıqsızlıqtıń ańlatılıwı», «Qaraqalpaq tilinde san mánisiniń ańlatılıwı».*

Morfologiya tarawında rawajlanǵan shet el mámleketleri hám respublikamızda ámelge asırılıp atırǵan reformalar

Qaraqalpaq tiliniń morfologiya tarawiniń izertleniwi. Qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısı boyınsha eń dáslepki ilimiy miynet N.A.Baskakov tárepinen jazıldı. Onda qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısı haqqında qısqasha maǵlıwatlar berilip, onıń ózine tán grammatikalıq ózgeshelikleri anıqlanǵan.

İlimpazdın bul miyneti qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısı boyınsha ilimiy jumislardıń júrgiziliwi ushın jol-joba kórsetiwshi miynet sıpatında oǵada úlken áhmiyetke iye boldı. N.A.Baskakov 1950-jılı Moskvada «Karakalpakskiy yazık (chasti rechi i slovoobrazovanie)» degen temada doktorlıq dissertaciya jaqladı. Usı dissertaciya jumısınıń tiykarında 1952-jılı «Karakalpakskiy yazık Fonetika i morfologiya, chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie)» degen miynetin Moskvada kitap etip bastırıp shıǵardı. Kitaptıń úlken bólimi qaraqalpak tilindegi sóz shaqaplarına, olardıń jasalıw usıllarına arnalǵan. Qaraqalpaq tiliniń leksikasın semantikalıq-formallıq belgileri boyınsha mánili hám mánissiz yamasa kómekshi sóz shaqapları dep bólgen. Mánili sóz shaqapların atawıshlar hám feyiller dep, al mánige iye emes sóz shaqapların kómekshi sózler dep bólip qaraydı. Olardıń hár biri keń hám hár tárepleme úyrenilgen. Onıń qaraqalpaq tiliniń morfologiyasına arnalǵan «Zalogi v karakalpakskom yazıke» (Tashkent, 1951, 32 bet), «Lichnie i lichnoprıjetelnie mestoimeniya v karakalpakskom yazıke», (v kN. – «Tyurkologicheskiy sbornik». M.-L., 1951, 55-67-betler), «Sostavnie glagoli v karakalpakskom yazıke», (- «Voprosı izucheniya yazıkov narodov Sredney Azii i Kazaxstana». Tashkent, 1952, 89-92-betler) miynetleri de bar. Bul miynetler avtordıń 1995-jılı Nókiste basılıp shıqqan «Karakalpakskiy yazık. J. Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovochetanie i predlozhenie)» degen kitabında berildi.

Sunday-aq K.A.Baskakovtıń «Ocherk grammatiki karakalpakskogo yazıka» degen miyneti 1958-jılı Moskvada basılıp shıqqan «Karakalpaksko-russkiy slovar»da basılıp shıqtı (790-866-betler).

Ulıwma aytqanda, N.A.Baskakov qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw hám morfologiya tarawın izertlewge oǵada úlken úles qostı.

Qaraqalpaq tiliniń morfologiyasını izertlewde A.Qıdırbaev úlken xızmet isledi. Ol 1944-jılı «Házirgi qaraqalpaq tilinde seplik kategoriyası» degen temada qaraqalpaq tili boyınsha birinshi bolıp kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Usı dissertaciya tiykarında ol 1961-jılı «Házirgi qaraqalpaq tilindegi atlıq sózler» degen kitabın baspadan shıǵardı. Kitapta atlıqlardıń mánilik toparları,

grammatikalıq kategoriyaları, jasalıw usılları kórsetilgen. A.Qıdırbaevtıń 1988-jılı «Qaraqalpaq til iliminiń geypara máseleleri» (Nókis, 1988, 72 bet) degen miyneti toplam bolıp basılıp shıqtı. Oǵan ilimpazdıń qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwına, ilimiy-texnikalıq terminologiyasına, morfologiya, kelbetlik, almasıq, sanlıq, ráwsh hám qospa gáplerge baylanıslı miynetleri kirgizilgen.

50-jıllardıń ortalarınan baslap morfologiya tarawınan kandidatlıq dissertaciya jumısları jaqlana basladı. 1954-jılı D.S.Nasırov «Qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil hám onıń sintaksislik funkciyası» temasında, 1955-jılı K.Ubaydullaev «Házirgi qaraqalpaq tilinde anıqlıq meyildiń ótken máhál kategoriyası» temasında Moskvada kandidatlıq dissertaciya jumısların jaqlap shıqtı. Soń olardıń kandidatlıq dissertaciya jumısları tiykarında monografiyaları basılıp shıqtı.

1961-jılı D.S.Nasırov tárepinen «Qaraqalpaq tilinde kóplik kategoriyası», 1964-jılı J.Allamuratov tárepinen «K voprosu form proshedshego vremeni glagola izyavitelnogo nakloneniya v karakalpakskom yazıke» degen monografiyaları basılıp shıqtı.

1963-jılı B.Qutlımuratov «Házirgi qaraqalpaq tilinde háreket atları» temasında kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Onıń dissertaciyalıq jumısı boyınsha bir qansha maqalaları hám monografiyası basılıp shıqtı. Monografiyada háreket atı feyillerin jasawshı qosımtalar, háreket atlarınıń mánilik ózgeshelikleri, gáptegi atqaratuǵın xızmetleri hár tárepleme úyrenilgen.

70-jıllardan baslap qaraqalpaq tilindegi sóz shaqapları, sóz jasaw usılları, grammatikalıq kategoriyalar boyınsha ilimiy-izertlew jumısları júrgizildi. 1970-jılı M.Shalekenova «Házirgi qaraqalpaq tilindegi almasıq», 1971-jılı A.Bekbergenov «Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar», sol jılı A.Najimov «Qaraqalpaq tilindegi jup hám tákirar sózlerdiń jasalıw usılları», U.Embergenov «Házirgi qaraqalpaq tilindegi eliklewish sózler», R.Japaqova «Qaraqalpaq tilindegi atlıqlardıń sepleniwi» temalarında kandidatlıq dissertaciya jumısların tabıslı jaqlap shıqtı. Olardıń izertlew obekti etip alǵan temaları boyınsha bir neshe maqalaları, sonday-aq monografiyalıq kitapları basılıp shıqtı. Monografiyalarda úyrenilgen máseleler hár

tárepleme, fonetikalıq ózgeshelikleri, leksika-semantikalıq mánisi, morfologiyalıq ayırmashılıqları hám sintaksislik xızmeti boyınsha qarastırılǵan.

1974-jılı avtor jámaáati tárepinen «Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya» miyneti basılıp shıqtı. Miynette qaraqalpaq tilindegi dórendi sózlerdiń qurılısı, grammatikalıq kategoriyalar, sóz shaqapları, olardıń ózine tán ózgeshelikleri keń kólemde úyrenilgen.

1976-jılı J.Eshbaevtıń «Qaraqalpaq tilinde ráwish» degen miyneti basılıp shıqtı. Kitapta ráwishlerdiń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri, morfologiyalıq belgileri hám sintaksislik xızmeti keń túrde qarastırılǵan. 1979-jılı A.Bekbergenovtıń «Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwı» degen miyneti jarıq kórdi. Onda qaraqalpaq tilindegi sóz jasaw usıllarınıń túrleri, qospa sózler, olardıń ózine tán ózgeshelikleri, belgileri úyrenilgen. Bul miynet qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw tarawınıń óz aldına taraw sıpatında qaralıwında úlken áhmiyetke iye boldı.

1981-jılı «Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya» sabaqlıǵı basılıp shıqtı. Sabaqlıq joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi studentlerine mólsherlengen bolıp, onda sózlerdiń morfologiyalıq qurılısı, grammatikalıq kategoriyalar, sóz shaqapları hám olardıń túrlerine qısqasha túsiniq berilgen. Bul sabaqlıq búgingi kúnde de qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi boyınsha joqarı maǵlıwmatlı kadrlardı tayarlawda xızmet etip kiyatır.

1985-jılı Á.Aymurzaeva «Házirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik hám kelbetlik feyillerdiń substantivlesiwı» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Onıń bul tema boyınsha onǵa shamalas maqalaları «Xabarshısı», «Ámiwdárya» jurnalında, ilimiy maqalalar toplamlarında járiyalandı. Sonday-aq onıń miyneti kitap bolıp ta járiyalandı. Kiitapta kelbetlik hám kelbetlik feyillerdiń substantivlesiw jaǵdayları, substantivaciya qubılısınıń túrleri qarastırılǵan.

1990-jılı M.Dáwletovtıń «Házirgi qaraqalpaq tilinde feyildiń funkcional formalarınıń sisteması», 1994-jılı E.Dáwletovtıń «Qaraqalpaq tilinde kómekshi sózler», 1995-jılı P.Aekeevtıń «Qaraqalpaq tilindegi qospa feyiller hám olardıń struktura-semantikalıq túrleri» degen kitapları basılıp shıqtı. Olar feyil hám kómekshi sózlerdi úyreniwde úlken teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye boldı.

Sunday-aq morfologiya hám sóz jasalıw máselelerine arnalǵan bir qansha maqalalar basılıp shıqtı. A.Bekbergenovtıń janapaylar, qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısınıń rawajlanıwına baylanıslı, M.Dáwletovtıń qaraqalpaq tilindegi ayırım dánekerler haqqında, A.Najimovtıń sóz jasaw usıllarına baylanıslı hám t.b. maqalaların atap ótiw orınlı.

1994-jılı qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw hám morfologiya tarawı boyınsha 1-ret akademiyalıq ilimiy grammatikası áriyalandı. Bul qaraqalpaq til biliminiń úlken tabısı boldı. Onda sóz jasalıw hám morfologiya tarawları bir-birinen bólek berilgen.

1997-jılı M.Qudaybergenov «Qaraqalpaq tilindegi atlıqlarda anıqlılıq hám anıqsızlıqtıń ańlatılıwı», A.Orazımbetov «Qaraqalpaq tilinde san mánisiniń ańlatılıwı» temalarında kandidatlıq dissertaciya jumısların jaqladı. Olardıń ayırım maqalaları jurnal betlerinde járiyalandı. Sunday-aq búgingi kúnde qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw hám morfologiya máseleleri boyınsha ilimiy izertlew jumısların júrgizip atırǵan jas ilimpazlar bar. Olardan T.Ábdimuratov adverbializaciya qubılısı boyınsha, M.Embergenova seplik formalarınıń sinonimiyası boyınsha, G.Patullaeva tartım mánisiniń ańlatılıw usılları boyınsha hám t.b.

Sonıń menen birge qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw hám morfologiya tarawında ele arnawlı obekti bolmaǵan kóp máseleler bar. Máselen, kelbetliklerdiń mánilik ózgeshelikleri, dáreje kategoriyası, feyillerdiń mánileri, onıń grammatikalıq kategoriyalıq, sóz jasaw usılları hám t.b. olardı izertlew búgingi kúnde oǵada aktual máselelerdiń biri.

Morfologiya mashqalaları hám olardı sheshiw jolları

Morfologiya tarawı. Morfologiya sóz hám sóz formalarınıń sózlerdiń sóz shaqaplarına bóliniw printsiplerin sóz shaqaplarınıń morfologiyalıq kategoriyaların, grammatikalıq máni hám grammatikalıq forma haqqındaǵı til biliminiń úlken bir tarawı bolip esaplanadı. Ol grekshe formo-forma, logos-ilingen sózlerden kelip shıqqan, yaǵniy sózdiń formasi haqqındaǵı grammatikalıq táliymat degendi bildiredi. Morfologiya tarawında úyreniletuǵın til birligi sóz. Sóz

grammatikainiń úyreniw ob'ektine alıńanda sóz formalariniń ózgeriw hám túrleniw nizamliqlari, usi nizamliqlar tiykarında morfologiyalıq hám sintaksislik kategoriyalardıń jasaliwi esapqa alinadi. Til biliminde morfologiya hám sintaksis tarawlariniń tigiz baylanisli esapqa alinip grammatika degen bir termin menen ataladi. Házirgi waqıtta hámme qosimtar 1) sóz jasawshi qosimtar: 2) forma jasawshi qosimtar, 3) sóz ózgertiwshi qosimtar bolip úshke bólinedi. Biz sóz jasaliw tarawında sóz jasawshi hám forma jasawshi qosimtalardı úyrendik. Al sóz ózgertiwshi qosimtar morfologiya tarawında úyreniledi. N.A.Baskakov bul qosimtalarda «Sintaksislik qatnas bildiriwshi morfemalar», dep ataydi. (Istor-tipol. morfol. Tyuriskix yazikov. M, 1979, 10-11-bet) hám olardı 1) predikativlik qatnas bildiriwshi morfemalar. 2) atributivlik qatnas bildiriwshi morfemalar dep ekige bólinedi. Predikativlik qatnas bildiriwshi morfemalarǵa kóplik hám betlik jalǵawlarin, al atributivlik morfemalarǵa tartim hám seplik jalǵawlarin kirgizedi.

Morfologiyaniń úyreniw óbektine kiretuǵın sóz formaları túbir hám qosimsha morfemalardıń birliginen turadi. Biraq qosimsha morfemali sózler de túbir sózdiń dáslepki leksikaliq mánisi ózgermeydi, sol leksikaliq mánisin saqlaǵan halda qosimsha grammatikaliq máni qosiliw menen sheklenedi. Misali: mektepler, terekte, úyimiz siyaqli sózlerge jalǵanǵan qosimtar jalǵanǵan sózleriniń leksikaliq mánisin ózgerip, oǵan kóplik, seplik, tartim siyaqli grammatikaliq mániler qosadi.

Morfologiyada tiykarǵı úyreniletuǵın máselelerdiń biri-sóz shaqapları. Sóz shaqapları bul sózlerdiń leksika-semantikaliq hám grammatikaliq toparları. Olardıń sóz shaqaplarına bóliniw, mánili hám kómekshi sóz shaqapları hár tárepleme úyreniledi.

Sózler leksikologiya tarawında sózlerdiń leksikaliq mánisi menen, sóz jasaliw tarawında sóz jasaliw mánisi menen tanistińiz. Sóz grammatikaliq mánige de iye. Máselen, paxtakesh sózin qarayıq. Bul sózdiń leksikaliq mánisi predmet, adam, sóz jasaliw mánisi kásip iyesi. Al onıń grammatikaliq mánisi atlıq, betlik, birlik san, ataw sepligi. Sózdiń grammatikaliq mánisi abstrakt, ol tek bir sózge emes, al sózlerdiń belgili leksika-grammatikaliq toparlarına tiyisli boladi. Máselen,

seplik mánisi tildegi barliq atliqlarǵa hám atliq mánisine kóshken sózlerge tán. Máhal mánisi aniqlıq meyildegi barliq betlik feyiller ushin ortaǵ.

Morfologiya iliminiń ilimiy-teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarları

Sózdiń grammatikalıq mánisi belgili bir qurallar járdeminde ańlatiladi. Sóz tek bir grammatikalıq mánige emes, al bir neshe grammatikalıq mánige iye boladi. Mektebim-betlik emes, birlik san, ataw sepligi, tartım mánilerin bildirip tur.

Grammatikalıq mániniń belgili bir grammatikalıq qurallar arqalı bildiriliwi sózdiń grammatikalıq formasi dep ataladi. Demek sózdiń formasi-bir sózdiń leksikalıq jaqtan birdey bolıp, al grammatikalıq mánileriniń hár qiyli boliwi. Mektebim, mektebiń, mektebi, mektebimiz, mektebińiz, mektepler hám t.b. Bul sózler mektep sóziniń formaları. Olar bir leksikalıq máni, al hár qiyli grammatikalıq máni ańlatadi.

Sózdiń hár bir grammatikalıq formasi sóz forma dep te ataladi.

Tildegi barliq sózler grammatikalıq formalarǵa iye bola bermeydi. Qaraqalpaq tilinde atliqlar hám feyillerdiń grammatikalıq mánidegi grammatikalıq formalar arqalı bildiriledi.

Tildegi sózlerdiń grammatikalıq mánisi eki túrli usil menen bildiriledi: sintaksislik usil hám analitikalıq usil.

Sintetikalıq usil degende sózdiń grammatikalıq mánisiniń qosımtalar járdeminde bildiriliwi túsiniledi. Máselen, seplik, tartım betlik, kóplik mániler. nol' forma da grammatikalıq máni bildiredi.

Analitikalıq usil menen bildirilgende grammatikalıq máni eki yamasa bir neshe sózlerdiń járdemi menen bildirilip, ekinshi grammatikalıq máni ańlatadi. Buǵan kómekshi feyiller, tirkewishler dánekerler hám janapaylar kiredi. Sonday-aq sózlerdiń tákirarlaniwi menen, suppektivizm, sózlerdiń orın tártibi, intonatsiya arqalı da grammatikalıq mániler bildiriledi.

Grammatikalıq kategoriya-grammatikalıq máni menen grammatikalıq formaniń birligi. Demek, bul ekewi bir nárseniń ishi menen sirtina usaydi. Grammatikalıq kategoriya tómendegi talaplarǵa juwap beriwi kerek.

1) Grammatikaliq mánini bildiriwshi arnawli forma boliwi kerek.

2) Bir grammatikaliq kategoriya ishindegi grammatikaliq mániler eń keminde ekew boliwi kerek.

3) Olar bir-birine qarama-qarsi qoyilip appozitsiya dúziwi shárt. Morfologiyadaǵı úlken kategoriya -bul sóz shaqapları. Basqa kategoriyalar usı sóz shaqaplarınıń ishinen ajiralıp shıǵadı. Atlıqlar san, tartım, betlik, seplik kategoriyalarına feyiller basimlilik-basimsizlik, dáreje, túr, meyil, máhál, bet-san kategoriyalarına kelbetlik hám ráwishler dáreje kategoriyalarına iye.

Morfologiyada tildegi sózler sóz shaqaplarına bólinedi. Sóz shaqapları-bul sózlerdiń leksika-grammatikaliq toparları bolıp, bul toparlar bir-birinen bildiriletuǵın mánileri, hár birine tán bolǵan morfologiyalıq belgileri, grammatikaliq kategoriyaları, forma jasaw hám sóz jasaw tipleri, gáptegi sintaksislik xızmetleri jaǵınan ajiralıp turadı.

Til biliminde sózlerdi sóz shaqaplarına bóliw erte zamanlardan baslangan. Máselen, áyyemgi Gretsiyada Aristotel', Platon, áyyemgi hindistanda Lekı hám Panini degen ilimpazlar sózlerdi sóz shaqaplarına ajiratiwdiń dáslepki tirnaqların qaladı. Sóz shaqabi termininiń ózi de grek hám latin tilinen alıngan.

Qaraqalpaq tilinde sózlerdi sóz shaqaplarına bóliwde 3 printsip basshiliqqa alinadi.

1) Semantikaliq printsipÚ Sózdiń semantikaliq mánisi bul hár bir sózdiń bildiretuǵın jeke leksikaliq mánisi emes, al sol kategoriyalargá sózler ushin ortaql bolǵan uliwma máni. Máselen atlıqlar predmetlik máni ańlatadı. Demek, semantikaliq máni-bul kategoriyalıq máni. 2) Morfologiyalıq printsipÚ Bunda sózdiń sirtqi morfologiyalıq forması, onıń sóz jasaw, forma jasaw model'leri, sóz ózgertiw sistemasi, esapqa alinadi.

3. Sintaksislik printsipÚ Bunda sóz shaqabiniń basqa sózler menen dizbeklesiw uqiylılıǵı, gáp aǵzasi xızmetin atqariwi esapqa alinadi.

Kelbetlik hám sanlıqlar predmettiń belgisin bildiretuǵın bolǵanlıqtan kóbinese atlıqtıń aldında, ráwishler feyildiń aldında keledi. Atlıq baslawish hám

toliqlawish, feyil-bayanlawish, ráwish-pisiqlawish, sanliq hám kelbetlik-aniqlawish gáp aǵzalariniń xizmetin atqaradi.

Úsh printsip barliq sóz shaqaplarin klassifikatsiyalawda birdey emes. Bir sóz shaqabi ushin semantikaliq printsip tiykarǵı bolsa, ekinshisi ushin bul qosimsha xizmet atqaradi.

Usi baǵdarda qaraqalpaq tilindegi sózler tómendegishe bólinedi:

1. Mánili sóz shaqaplari: atliq, kelbetlik, sanliq, almasiq, feyil, ráwish.
2. Kómekshi sózler: dáneker, tirkewish, janapay.
3. Modal sózler.
4. Tańlaqlar.
5. Eliklewishler.

ÁDEBİYATLAR:

1. Karimov Í.A. Wzbekiston XXI asr bwsaǵasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: Wzbekiston, 1997.
2. Karimov Í.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni – xalq, millatni – millat qilishga xizmat etsin. – Toshkent: Wzbekiston, 1998.
3. Karimov Í.A. Tarixiy xotirasiz kelajak ywq. – Toshkent: Sharq, 1998.
4. Karimov Í.A. Barkamol avlod orzusi. – Toshkent: Wzbekiston milliy entsiklopediyasi, 2000.
5. Milliy ǵárezsizlik ideyası: tiykarǵı tu`sinik hám printsipler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2001.
6. Karimov Í.A. Yuksak mánaviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Mánaviyat, 2008.
7. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis, 1999.
8. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan praktikum. Nókis, 1989.

9. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t.II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie) M., 1952.
10. Dauletov A. Vokalizm karakalpakskogo yazıka. Samarkand, 1976.
11. Dáwletov A. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm. Nókis, 1993.
12. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi. Nókis, 1994.
13. Ubaydullaev K. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis, 1965.
14. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funktsionallıq stilleriń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
15. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, 1994.
16. Qálenderov M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń grammatikalıq, strukturalıq hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri. Nókis, 1989.
16. Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya, Nókis, 1981.
17. Házirgi qaraqalpak ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. Nókis, 1994.
18. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovaniya). M., 1952.
19. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. III. Morfologiya. (slovo izmeneniya), sintaksis (slovochetanie i predlozhenie). Nukus, 1995.
20. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar. Nókis, 1976.
21. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovochetanie i predlozhenie). Nukus, 1999.
22. Dawletov M. Házirgi qaraqalpaq tiliniń punktuatsiyası. Nókis, 1999.
23. Najimov A. Xazirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. Qospa gápler boyınsha praktikum. Nókis, 1990
24. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sintaksis. Nókis, 1992.
25. Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, Nókis, 1996.

ÁMELIY SHINIǒIWLAR USHIN MATERIALLAR

1-tema: Adebıyattanıwdın tiykargı funkciyalari, rawajlanıw basqıshlari

Jobası:

- 1.Ádebıyattanıwdıń tiykargı wazıypaları, onıń basqa jamiyetlik ilimler arasındaǵı ornı.
- 2.Ádebıyattanıwdıń ilim sıpatında payda bolıwı hám tiykargı rawajlanıw basqıshlari
- 3.Milliy ádebıyatlar hám milliy ádebıyattanıw
- 4.Qaraqalpaq ádebıyatı hám qaraqalpaq ádebıyattanıw iliminiń payda bolıwı hám tiykargı rawajlanıw basqıshlari
- 5.Germenevtika kórkem shıǵarmanı tallawda innovatsiyalıq jantasıw sıpatında

Ádebıyatlar:

- 1.Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22
- 2.Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel`stvo MGU, 1983
- 3.Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel`stvo Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
- 4.Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiyiy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
- 5.Falsafa. Entsiklopedik luǵat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.

2-tema: Hazirgi qaraqalpaq adebiyatiniñ janrlıq ozgesheligi

Jobası:

- 1.Ádebiy tu`rler, janrlar haqqında ulıwma tu`sinikler.(janrlıq printsipler. Arestotel`, Gegel`, Belinskiy, Pospelev h.b.)
- 2.Ádebiy tu`rler hám janrlar haqqında hár qıylı shıǵarmalardı mazmunı hám forması boyınsha janrlarǵa ajratıw printsipti.
- 3.XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıñ janrlar sisteması.
- 4.Orta Aziya xalıqları ádebiyatında jańa janrlardıń: roman, povest`, gu`rriń, dramaturgiyaniń payda bolıwı hám qalıplesiwi. (Tariyxıy hám mádeniy sharayatlar, dramaturgiyaǵa talap, teatr hám dramaturgiya).XX ásirde.
- 5.Házirgi zaman qaraqalpaq ádebiyatınıñ janrlıq rawajlanıw protsessii.

Ádebiyatlar:

- 1.Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel`stvo vtoroe. Pod redaktsiy Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
- 2.Pospelova G.N. Problemi istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
- 3.Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
- 4.Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel`stvo Vtoroe izdatel`stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000
- 5.Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemamı estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
- 6.Sarimsaqov B. Badiiylik mezonlari. Toshkent.
- 7.Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif.Janr.Xronotop. Toshkent , Gofur Gulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonıń ishinde «Drama janrı» teması. 4-68 bb.
- 8.Járimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıñ janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.

9. Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.

10. Belinskiy V.G. Razdelenie poezii na rodı i vidı. Sobr.soch. v trex tomax Tom 2. M. 1948.

DIDAKTIKALIQ MATERIALLAR

1-qosımsha

Fonetikanıń tiykarǵı birlikleri haqqında maǵlıwmat beriń.

«Fonetika» sózine klaster dúziń

2-qosımsha

«İnsert usılı» – nátiyjeli oqıw hám pikirlew ushı'n interaktiv sistema esaplanıp, ózbetinshe oqıp úyreniwge járdem beredi. Bunda lekciya tekstleri kitap hám basqa materiallar aldınnan talabaǵa tapsırma etip beriledi. Onı' oqıp shıǵı'p «V; +; -; ?» belgileri arqalı' óz pikirini sáwlelendiredi.

Tekstti belgilew sisteması'

(V) – men bilgen nárseni tastıyı'qlaydı.

(+) – jańa maǵlıwmat

(-) – men bilgen nársesige qarama-qarsı'

(?) – meni oylandıradı'. Bul tarawda maǵan qosımsha maǵlı'wmat zárúr.

İnsert kestesi

Tusinikler	V	+	-	?
sistema				
Struktura				
Birlik				

4-qosımsha

B.B.B. texnikasın qollaw nızamları

№	Tema sorawı'	Bilemen	Biliwdi	Bildim
---	--------------	---------	---------	--------

			qaleymen	
1	2	3	4	5
1	Fonetikanıń izertlew obekti haqqında maǵlıwmat.			
2	Fonetikanıń basqa ilimler menen baylanısı.			
3	Fonetikanıń izertlew metodları.			
4	Fonetikanıń izertlew aspektleri haqqında maǵlıwmat.			
5	Til sesleriniń klassifikaciyası haqqında maǵlıwmat			

5-qosımsha

Jazıwdıń túrleri

Jazıwdıń tariyxı'nda eń áyyemgi jazı'w piktografıyalıq jazı'w bolıp, onı' súwret jazıwı' dep te ataydı.	İdeografıyalıq jazı'wdı'ń ayı'rım kórinisleri házirgi fonografıyalıq jazı'wımı'zda da ushı'rasadı. Máselen, 2, 3, +, - hám t.b. belgilerdiń hár qaysı'sı jazıwda bir tańba menen belgilengen menen olardı'ń oqı'lıwı' eki,	Bul awı'zeki janlı sóylew tiline eń jaqın bolı'p tabıladı'. Bul jazıw arqalı' sózlerdiń fonetikalıq (seslik) quramı', grammatikalıq qurılısı' anıq ańlatı'ladı.	Sillabografıyalıq jazı'w úlgisine Hindistanda qollanılatauǵı'n divanagar jazıwı', sonday-aq tibet, efiop jazı'wları' jatadı'. Sillabografıyalıq jazı'wlardıń qatarı'na Qı'tay, Yapon ieroglif jazıwları da kiredi.
---	--	---	--

	úsh, qosı'w, alıw túrinde hár qaysı'sı bir neshe seslerdiń dizbegi menen beriledi.	Sonlıqtan da seslik jazıw menen jazı'lğan tekstti lingvistikalıq analiz jasaw múmkin boladı.	
--	--	--	--

Қарақалпақ тили фонетикасының изертлениуі

Н.А.Баскаков	<i>Краткая грамматика каракалпакского языка</i> (Турткул, 1931-1932)
Е.Д.Паливанов С.Е.Малов	<i>Каракалпакский язык и его изучения</i> (1934)
Ж.Аралбаев	<i>Хәзирги қарақалпақ тилинің фонетикалық системасы</i> (Алмата, 1949)
К.Убайдуллаев	<i>Хәзирги заман қарақалпақ тили. Фонетика.</i> (Нөкис, 1965)
О.Бекбаулов	<i>Қарақалпақ тилинің қубла диалектинің фонетикалық өзгешеликтери.</i> (Нөкис, 1966)
Б.Калиев	<i>Қазақ хәм қарақалпақ тиллеринде қысық дауыслы сеслердің редукциясы</i> (1967)

2

А.Нажимов
И.Сейтназарова

Соз вариантлары хам онын соз жасауга катнасы
(1994)

И. Сейтназарова

Каракалпак тилинде созлердин фонетикалык
вариантларынын тийкаргы озгешеликлери
(1997)

М.Кудайбергенов

Каракалпак тили морфонологиясынын
айырым маселелери (1999)

М.Кудайбергенов

Каракалпак тили морфонологиясынын
айырым маселелери (1999)

А.Даулетов
З.Даулетмуратова

Каракалпак тили сингармонизмнин
айырым маселелери (2001)

<p>А.Даулетов М.Кудайбергенов</p>	<p>К вопросу о минимальной фонологической единице в каракалпакском языке (2004)</p>
<p>А.Отемисов</p>	<p>Коспа соз сынарларынын иргелес сеслери ортасындагы фонетикалык кубылыслар (2005)</p>
<p>А.Даулетов К. Атабаев</p>	<p>Каракалпак тили сингармонизминин фонологиялык касийетлери хаккында (2005)</p>
<p>А.Даулетов К.Торениязов</p>	<p>Каракалпак тилинде сонор дауыссызлардын жумсалыуы хаккында (2005)</p>
<p>А.Казакбаева</p>	<p>Хазирги каракалпак тилинде ротацизм хам ламбдаизм кубылысларынын коринислери (2005)</p>

Қарақалпақ тили лексикасының изертленуі

Н.А.Баскаков

Состав лексики
каракалпакского
языка и структура
Слова
(1962)

Е.Бердимуратов

Хазирги заман
каракалпак
Лексикологиясы
нын очерки
(1964)

М.Календеров

Қарақалпақ
тилиндеги
синонимлер
(1979)

О.Бекбаулов

Қахарманлық эпостын
араб-парсы лексикасы
хам онын тарийхый
Лингвистикалық
характеритикасы
(1979)

Ж.Шамшетов

Қарақалпақ тилинде
Шығыс тилинен
кирген созлер
Тарийхынан
(1984)

Ш.Алланиязова

«Хазирги қарақалпақ
әдебий тилинде
жәмийетлик
сиясий лексиканың
Қәлиплесийи»
(1986)

К.Пахратдинов

«Қарақалпақ
тилиндеги
мал-шаруашылығы
лексикасы»
(1992)

У.Даулетова

«Қарақалпақ
тилинің
әскерий
лексикасы»
(1994)

П.Нажимов

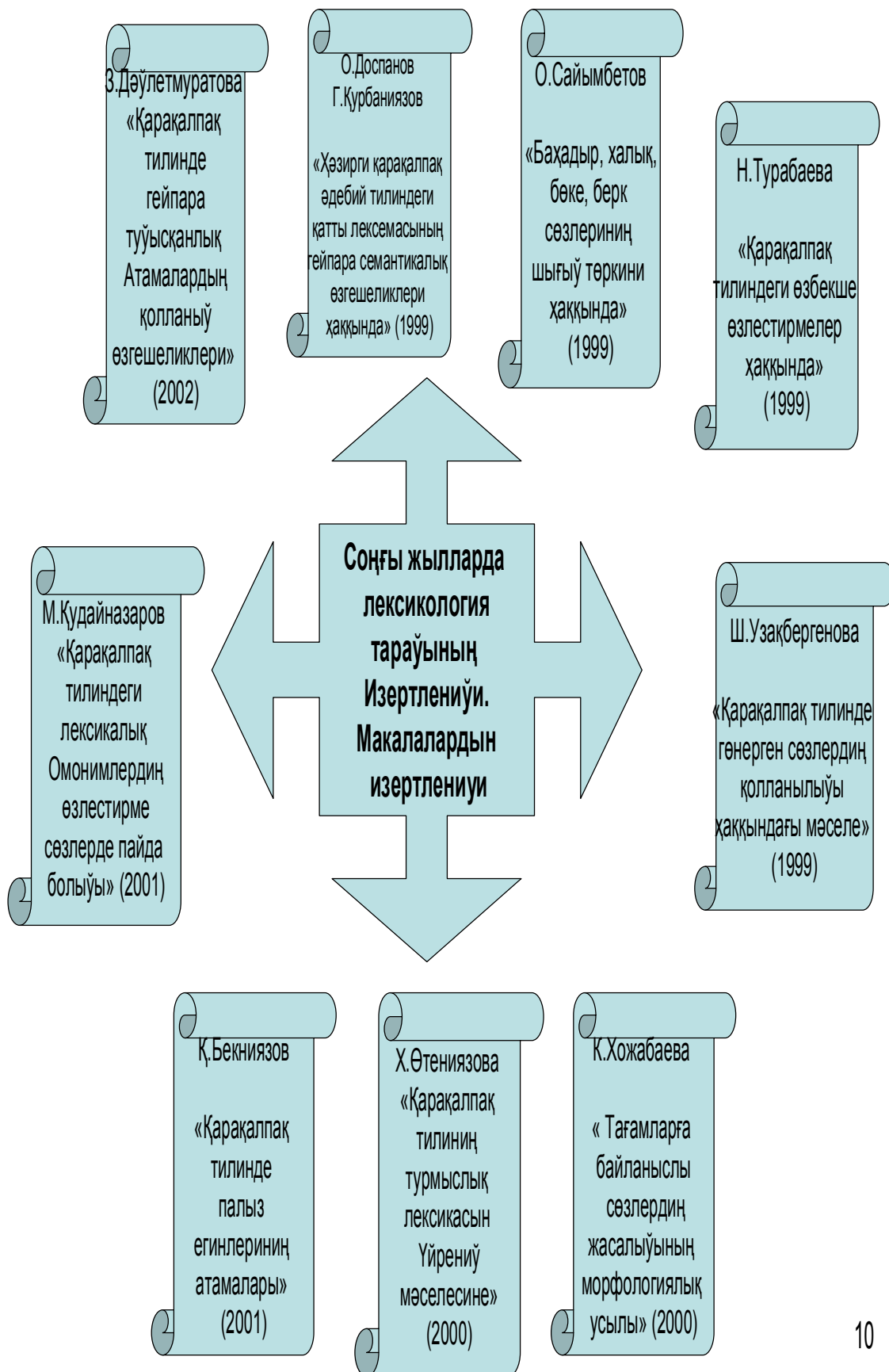
«Қарақалпақ
тилиндеги
теңеулердин
структура-
семантикалық
өзгешеликпери»
(1994)

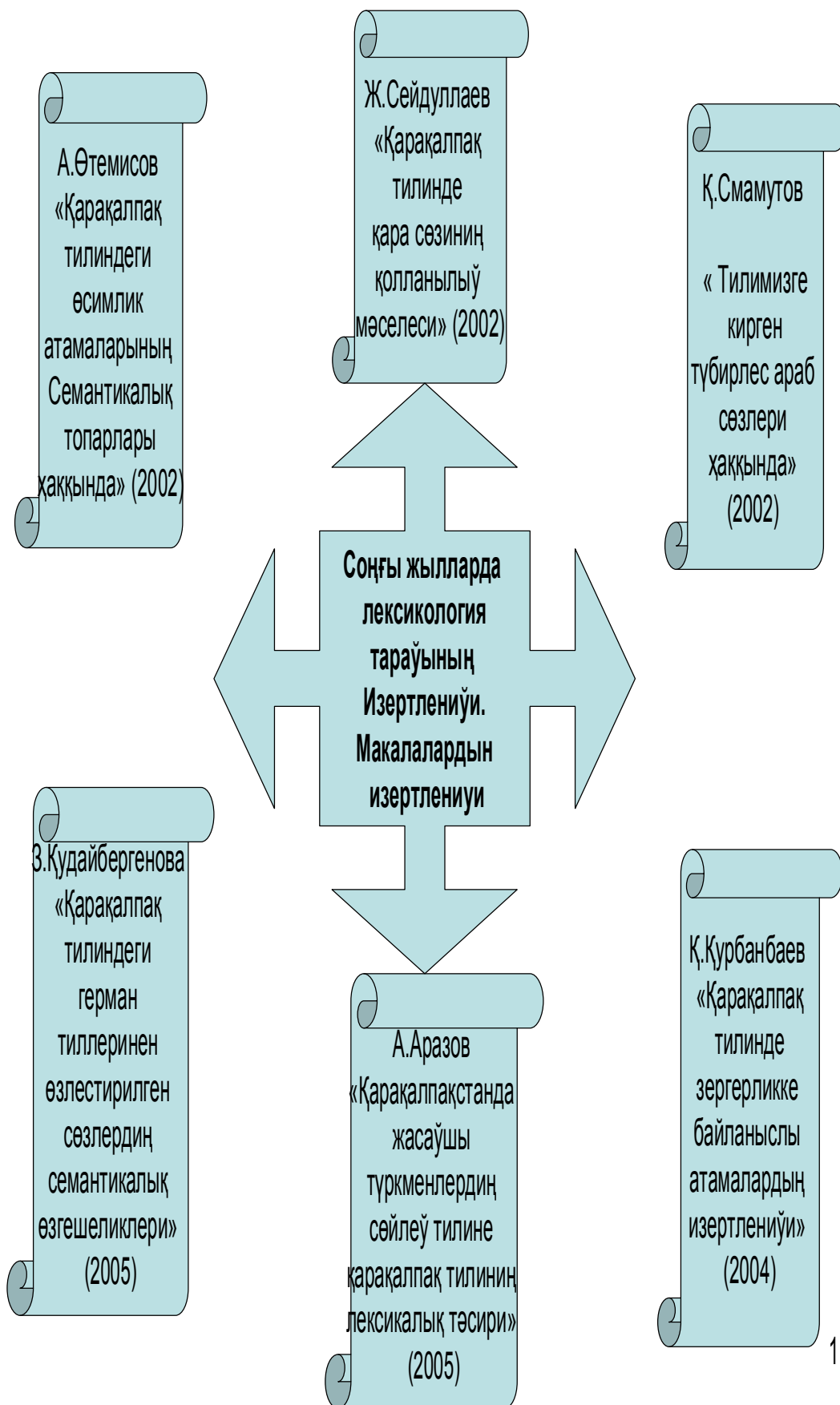
З.Даулетмуратова

Қарақалпақ
тилинде
тууысқанлық
атамалары
(2010)

Г.Досжанова

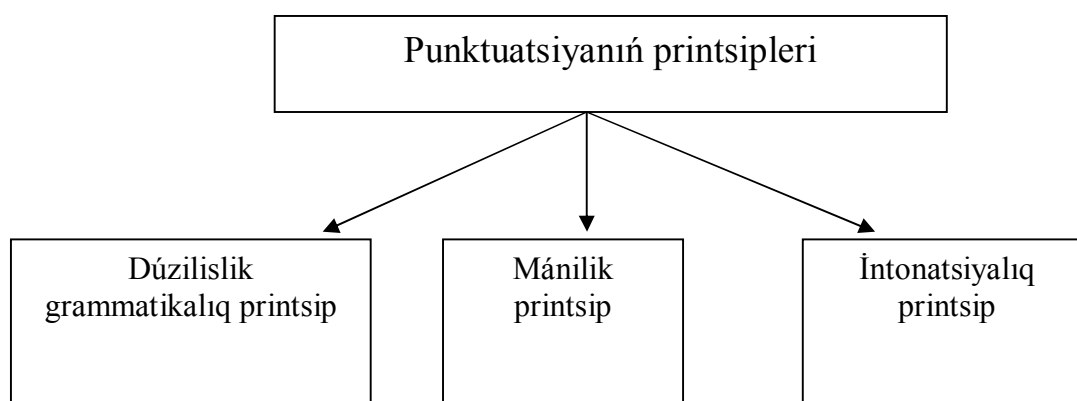
Қарақалпақ
тилинде үй
буйымлары
Атамалары
(2010)

Tapsırma:

Sintaksis tarawınıń rawajlanıwında E.Dáwenov hám M.Dáwletovlardıń miynetleri menen tanısp konspekt alıw.

B.B.B. texnikasın qollaw nızamları

№	Tema sorawı'	Bilemen	Biliwdi qaleymen	Bildim
1	2	3	4	5
1	Sintaksis			
2	Sintaksis tarawınıń izertlewshileri			
3	İlimiy maqalalar			

ÓZ BETINSHE TAPSÍRMALARI

1.	XX ásirniń 80-jıllarındaǵı ádebiyattıń insaniyat tariyxındaǵı ornı. XX ásir ádebiyatındaǵı tiykarǵı baǵdarlar
2.	Házirgi ádebiy protsesstıń ózine tán qásiyetleri hám tiykarǵı printsipleri
3.	Házirgi ádebiy protsesske tán nızamlılıqlar
4.	Ǵárezsizlik dáwirindegi kórkem shıǵarmalar. Poeziya, proza hám dramaturgiya
5.	Házirgi jaslar poeziyası hám prozası
6.	Bu`gingi dramaturgiya máseleleri. Teatr hám dramaturgiya
7.	Ǵárezsizlik dáwirindegi kórkem-estetikalıq ashılıwlar. Ǵárezsizlik dáwirindegi proza hám poeziya
8	XX ásirniń 20-50-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyattanıwı
9	N.Dáwqaraevtıń ilimiy miynetleri
10	XX ásirniń 60-80-jıllardaǵı ádebiyattanıw ilimi
11	M.Nurmuxammedov ilimiy miynetleri
12	S.Axmetov ilimiy miynetleri
13	XIX ásirde qaraqalpaqlar arasına taralǵan arab tilindegi jazba derekler.
14	Parsı - tájik klassikleri hám qaraqalpaq ádebiyatı
15	XIX ásirde Xorezm hám Qaraqalpaqstanda dástanshılıq. XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları hám jazba derekler.
16	Nawayı hám qaraqalpaq ádebiyatı

17	Tu`rkmen ádebiyatı.
18	Qazaq ádebiyatı. Qaraqalpaq hám qazaq xalıqları arasında tariyxıy hám ádebiy baylanıslar
19	Qırǵız ádebiyatı.
20	Ádebiy baylanısta jańasha basqısh.
21	İlimiy jumıstı shólkemlestiriw metodikası
22	Salıstırmalı tipologiyalıq tallaw.
23	Tariyxıy filologiyalıq tallaw.
24	Kórkem estetikalıq tallaw.
25	A.Dáwletovtıń «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi» (Nókis, 1994) atlı miynetini.
26	E.Dáwenov hám onıń miynetleri.
27	Qaraqalpaq onomastikası boyınsha izertlewler.
28	Qaraqalpaq tiliniń morfologiyası boyınsha izertlewler.
29	N.A.Baskakovtıń «Karakalpaksiy yazık» atlı miynetiniń áhmiyeti.
30	Rus ilimpazları hám olardıń qaraqalpaq tili boyınsha izertlewleri.
31	A.Bekbergenov hám onıń miynetleri.
32	Qaraqalpaq leksikografyası boyınsha izertlewler.
33	Qaraqalpaq tiliniń morfologiyası boyınsha izertlewler.
34	Birinshi ilimiy izertewler.
35	D.S.Nasırov hám O.Dospanovtıń «Qaraqalpaq dialektologiyası» (Nókis, 1995) sabaqlıǵı.

36	O.Bekbawlov hám onıń miynetleri.
37	Qaraqalpaq kórkem ádebiyatı tiliniń izertleniwı.
38	Qaraqalpaq tilin izertlewdiń úshinshi basqıshı.
39	Qaraqalpaq onomastikasınıń izertleniw tariyxı.
40	E.Dáwenov hám M.Dáwletov «Qaraqalpaq tiliniń imla sózligi» (Nókis, 1997).
41	Sh.Ábdinazimov hám onıń miynetleri.
42	Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası boyınsha izertlewler.
43	Sóz jasalıwı boyınsha izertlewler.
44	Á.Nurmaxanova hám onıń miynetleri.
45	Qaraqalpaq orfografiyası máseleleri boyınsha ótkerilgen konferenciyalar
46	K.Ubaydullaev hám onıń miynetleri.
47	Qaraqalpaq tiliniń stilistikası boyınsha izertlewler.
48	Qaraqalpaq tilin izertlewdiń ekinshi basqıshı.
49	A.Dáwletov hám onıń miynetleri.
50	Qaraqalpaq tiliniń 1920-jıllarǵa deyingi dáwirde izertleniw jaǵdayı
51	A.Qıdırbaev hám onıń miynetleri.
52	Sóz jasalıwı boyınsha izertlewler.
53	Qaraqalpaq jazıwınıń tariyxı.
54	S.E.Malov hám onıń «Zametki o karakalpakskom yazıke» (Nukus, 1966) degen miyneti.

ASSİSMENT TAPSIRMALARI

Test tapsırmaları (ádebiyat)

1. **Oyshıl boldım oylamadım ,**

Bulbil boldım sayramadım.   Kanday uyqas?

A) Birgelkili uyqas

V) Shalıs uyqas

* S) İshki uyqas

D) Seslik uyqas

2. **Estetikalıq qásiyetleri tiykarında obrazlar kanday turlerge bólinedi?**

A) Qaxarmanlık obraz, komediyalık obraz

V) Tragediyalık, satiralık

S) Unamlı, unamsız

*D) A, V, S

3. **Qaraqalpaq poeziyasının ólshem negizi?**

A) Sillabika-tonika quraydı

V) Aruz kuraydı

* S) Sillabika kuraydı

D) A hám V

4. **Dramalık, lirikalık, epikalıq obrazlar dep turlerge bóliu olardıń kanday qásiyetlerine tiykarlanadı?**

A) Estetikalık

V) Epikalıq

S) Stillik

* D) Janrlık

5. Zámige zámgi kagıstı ,

Zámgiden shıkkán otlardan ,

Áawdanlı kóller alıstı. Troptın kaysı turi berilgen?

- A) Epitet
- V) Litota
- S) Metafora
- *D) Giperbola

6. Syujet-bul....

- A) Shıgarmanın kurılısı
- *V) Shıgarmanın mazmunı
- S) Shıgarmanın tili
- D) Shıgarmanın ideyası

7. Ádebiyattıń tu`rleri

- A) Ańız, ertek, epos
- *V) Lirika, epos, drama
- S) Poeziya, proza, lirika
- D) Roman, povest`, gu`rriń

8. Lirika bul...

- A) Qaharmanın ishki sezim tolganısların wakıyalar arkalı sáwlelendirip beretuǵın sóz óner u`lgisi
- * V) Sırtkı ortalıqtın tásirinen payda bolǵan quwanış, su`yinish, qayǵı-hásiret, yamasa nalış sezimlerin, ruwxiy tuyǵıları menen keshirmelerdi, oy-pikirlerdi tasirshen turde beretuǵın sóz ónerinin ayrıqsha bir tu`ri.
- S) Kishi syujetli kosıklar toparı
- D) Kayǵılı dártlerdi jırlaw

9. Epikanıń tu`rleri

- A) Sonet, elegiya, lirika
- *V) Gu`rrin, povest`, roman
- S) Oda, romans, epigramma
- D) Novella, ocherk, dástan.

10. Qosıq teoriyasına baylanıslı "Mezon-ul-avzon" miynetiniń avtorı?

- A) Fizuliy
- V) Beruniy
- * S) Nauayı
- D) Farabiy

11. Nikolo Bualoniń miyneti?

- *A) Poetikalık óner
- V) Sesli ırǵaklar
- S) Poeziya ónerinin zańları
- D) Poeziya óneri haqqında

12. Syujettiń elementleri kaysılar?

- A) Wakıyanıń baslanıwı, wakıyanıń rawajlanıwı
- V) Wakıyanıń kul`minatsiyası, ekspozitsiyası
- S) Wakıyanıń kul`minatsiyası, wakıyanıń sheshimi
- *D) Ahám S

13. Lirikada konflikt.....

- A) Personajlar arasında ju`z beredi.
- V) Jámiyetlik toparlar, qatlamlar arasında bolıp ótedi.
- S) Shayır xam lirikalık kaxarman arasında bolıp ótedi
- *D) Lirikalık kaxarman menen sırtkı ortalık arasında payda boladı.

14. "Ádebiyat-bul adam tanıu"-degen pikir kimge tiyisli?

- A) Belinskiy
- V) Gertsen
- * S) Chernishevskiy
- D) Dobrolyubov

15. Tımsallar kórkem ádebiyattıń qaysı tu`rine jatadı?

- A) Lirika
- * V) Epos
- S) Liro-epos
- D) Drama

16. Lirika neshe tipke bólinedi hám olar qaysılar

- A) İntim lirika , didaktikalık lirika
- V) Meditativlik lirika, filosofiyalık, peyzajlar.
- *S) Peyzajlık , meditativlik, intim lirika
- D) Meditativlik, intim, pezajlık lirika.

17. Belgisiz dáwirlerdi, qıyalıy waqıyalardı emes, al dál tariyxıy jaǵdaylardı sáwlelendiretugin kórkem metod kaysı ?

- A) Romantizm
- V) Sentimentalizm
- S) Klassitsizm
- *D) Realizm

18. Kórkem metodttın qaysı tu`rinde kórkem shıǵarmalardı joqarı hám tómeni janrlarǵa bólip qarau talap etiledi?

- A) Realizm
- V) Romantizm

*S) Klassitsizm

D) Sentimentalizm

19. Kópir ıgındağı ılay suw tınıp,

Meshin u`ymeleser top-top oynasıp,

İyilgen qamısqa iynelik qonıp,

Sarğısh japıraqta otır sırlasıp

* A) Peyzaj

V) Portret

S) İroniya

D) Litota

20. Dialog negizinen qanday shıǵarmalarga tán?

A) Epikalıq

V) Dramalıq

* S) Epikalık hám dramalıq

D) Lirikalık

21. Men saqıyman, sınıǵan ju`zikpen aǵa,-dedi

A) Portret

V) Detal`

S) Peyzaj

* D) Metafora

22. Bir balası bar edi ,

Ottay u`pik sarı edi ,

Ózi julan qabırǵa ,

Jáne serke san edi.

A) Dramalık obraz

* V) Satiralık obraz

- S) Yumorlık obraz
- D) Komediyaalík obraz

**23. "Sen qosıqsan jırtıq u`yde tuwılğan,
Ash xalıqtın ármanına juwılğan"
Troptın kaysı tu`ri qollanılgan?**

- A) Epitet
- V) Metafora
- * S) Sinekdoxa
- D) Litota

24. Shıgarmada personaj obrazı onıń is-háreketleri, basınan keshiregen waqıyaları arqalı sáwlelendirilse, onda...

- A) Lirikalık obraz jaratıladı
- V) Tiplik obraz jaratıladı
- * S) Epikalık obraz jaratıladı
- D) Tragediyalık obraz jaratıladı

25. Fantastikalık shıgarmalar. Qaysıları nadurıs?

- A) Ju`rek galaktikası
- V) Bu`l bil uyası
- S) Biymezgil qonaqlar hám arallı balalar
- * D) A hám S

26 ...shıgarmanıń sharıqlau shegi;

- A) Konflikt
- * V) Kul`minatsiya
- S) Ekspozitsiya
- D) Sheshim

**27. Bir balası bar edi,
Ottay u`pik sarı edi,
Ózi jılan kabırğa,
Jáne sirke san edi.**

- A) Allegoriya.
- V) Xarakter.
- S) Simvol.
- *D) Portret.

**28. Óziń qara balasan,
Bay emessen karasan
Kórkem leksikanıń qaysı tu`rine kiredi?**

- A) Sinonim
- V) Antonim
- S) Omonim xam sinonim
- *D) Omonim

**29. Agash gu`nde, shıǵır barda
Shıǵırshıq xam zıǵır barda**

- *A) Arxaizm
- V) İstorizm
- S) Varvarizm
- D) Neologizm

**30. Qaqsagan qaq qobızdın ,
Qulaqların burayman
Qanday kórkemleu quralları berilgen?**

- A) Metafora
- V) Teneu
- S) Sinekdoxa

* D) Epitet

31. Kók emen tur soldattay katıp,

Geyde komanda berip ózi de

Kórinedi turganday atıp.

Kórkemlew qurallarınıń qaysı tu`ri berilgen?

A) Metafora

V) Sinekdoxa

* S) Metonimiya

D) Giperbola

**32. Bir qumırısqa bel qız kofe alıp kirdi. Kórkemlew qural-
larınan-...**

A) Giperbola

* V) Litota

S) Metafora

D) Sinekdoxa

33. Ol ómir boyı bir tırnaqqa zar bolıp ótti. Troptıń qaysı tu`ri?

A) Metonimiya

V) Epitet

* S) Sinekdoxa

D) Metafora

34. Tır jalańash kalsańdağı ,

Bek bol balam qalpagına

A) Tımsallıq su`wretlew

V) Allegoriyalık

* S) Simvolikalık

D) Awıspalı manide

35. Ju`veri góje mol boldı,

Bılamıq qalmagan eken. Su`wretleu usılınıń qaysı tu`rine kiredi?

- A) Tımsallıq
- V) İdiomalık
- * S) İroniyalık
- D) Simvolikalık

36. T.Jumamuratovtıń "Maspambettiń tu`si" shıǵarması satiralık su`wretleu`din qaysı tu`rine kiredi?

- A) İdioma
- V) Sarkazm
- S) İroniya
- * D) Grotesk

37. Qarshıǵa qustıń balası ,

Qayında bolar uyası ,

Kayınnıń tubin suu alsa ,

Kaygırar eken anası.

- A) Anafora
- * V) Alliteratsiya
- S) Prozapopiya
- D) Allegoriya

38. Kosıkta bir kıylı sózlerdin qaytalanıp ayılıwın ne dep aytamız?

- A) Alliteratsiya
- V) Ellipsis
- * S) Anafora
- D) İnversiya

39. Geypara shıǵarmalarda ólgen adamlarǵa da tiri adamlar sıyaqlı qatnas jasaladı. Bular ádebiyattanıwda ne dep ataladı?

- * A) Apostrofa
- V) Epigramma
- S) Epitafiya
- D) Oda

40. Sózlerdi bilqastan jazbay, u`lgi noqat qoyıp ketiw ádebiyattanıw iliminde qalay ataladı?

- A) İnvertsiya
- * V) Ellipsis
- S) Apostrofa
- D) Anafora

**41. Sálem! Áy, Ájiniyaz, qosıq ustası,
Men de bir shákirtiń, gáptin qısqası
Su`wretleudiń qanday tu`ri bar?**

- *A) Ritorikalıq u`ndew
- V) İnversiya
- S) Anafora
- D) Apostrofa

42 Adebıyattıń tu`rleri?

- *A) Lirikalıq, epos, drama.
- V) Kompozitsiya, metod, epos.
- S) Roman, tragediya.
- D) Melo-drama, liro-epika, tragi-komediya

43. Dramadaǵı konflikt.....

- A) Monografiyalar arqalı sheshiledi

- V) Dialoglar arqalı sheshiledi
- S) Tragediyalıq usıl menen sheshiledi
- * D) Personajlardıń sırtqı ortalıq penen dramalıq qatnasların kórsetiw arqalı sheshiledi.

44. Kompozitsiya degenimiz ne?

- A) Kórkem shıǵarmanıń mazmunı
- V) Kórkem shıǵarmanıń syujeti
- * S) Kórkem shıǵarmanın qurılısı
- D) Kórkem shıǵarmanın ideyası

45. Kaysı janrda uakiya kuta shiyelenisken xam keskin bolıp keledi?

- A) Eposta
- V) Lirikada
- * S) Dramada
- D) Liro-epos

46. Korkem tildin leksikasına kaysılar kiredi?

- A) Antonim, sinonim, frazeologizmler
- V) Omonim, sinonim, dialektizmler
- S) Antonim, sinonim, arxaizmler,
- * D) Juuaplardıń barlıǵı durıs

47. Korkem tildin fonetikalık, sintaksislik ozgesheliklerin belgilen.

- A) Asıra suuretlev (giperbola), inversiya, epifora
- V) Litota, anafora, inversiya
- S) Simvol, alliteratsiya, gradatsiya
- *D) Anafora, ritorikalık, karatpalar, antiteza

48. Eshki mayek tuuptı ,

**İytti koyan kuuptı ,
Kus atıptı bir mergen ,
Mıltık etip uuıktı.**

Korkem suuretleu kuralının kaysısı

- A) Giperbola
- V) Sarkazm
- S) Teneu
- *D) Grotesk

49. Ottim tau xam taslaklardan ,

Tırna kozli bulaklardan. Troptın kaysı turine misal keltirilgen?

- * A) Litota
- V) Giperbola
- S) Metonimiya
- D) Metafora

50. Korkem shıgarmada jamiyettin, jeke adamnın turmısındaki kuyınshılıklardı, keskin xalatlardı jeke turmıs penen jamiyet arasındaki karama-karsılıklardan kelip shıkkın ruuxıy dagdarıslardı, ishki sezimler menen keshirmelerdi sáwlelendiriw ne dep ataladı?

- A) Lirizm
- V) Gumanizm
- S) Tragizm
- *D) Dramatizm

TEST (Qaraqalpaq tili)

1. Ayıp kórme, sóylep turǵan qızıl til,

Gáhi aytqıl, gáhi aytpa, wóziń bil. Astı sızılǵan sózler qaysı sóz shaqabı hám gáp aǵzası?

- A. atlıq, /baslawısh/
- V. ráwısh, /pısqılawısh/
- S. atlıq, /anıqlawısh/
- D. dáneker, /gáp aǵzası yemes/

2. Sintaksis neni úyretedi?

- A. Sintaksis sózlerdiń qurılısın sóz dizbekleriniń qurılısın úyretedi
- V. Sintaksis sózlerdiń, gáplerdiń mánilerin, túrlerin úyretedi
- S. Sintaksis tildegi seslerdiń gáplerdiń wolardıń dúzilisin úyretedi
- D. Sintaksis sóz dizbegin hám gáplerdi, wolardıń túrlerin dúziliw jolların úyretedi

3. Sóz shaqapları qalay klassifikacijalanadı?

- A. Sózdiń sorawları boyınsha.
- V. Sózdiń jalǵawları boyınsha.
- S. Sózdiń mánisi, morfologiyalıq belgisi hám gáptegi xızmeti boyınsha.
- D. Sózdiń forması boyınsha.

4. Qaraqalpaq tilinde sózliklerdiń qanday túrleri bar?

- A. Sinonimlik, morfografiyalıq, dialektologiyalıq, frazeologiyalıq
- V. Filologiyalıq, awdarma, yeki tillik, túsindirme
- S. Enciklopediyalıq, tariyxıy, biologiyalıq, lingvistikalıq, fizikalıq
- D. Matematikalıq, enciklopediyalıq, geometriyalıq, fizikalıq, geografiyalıq

5. Qısıq dawıshlar qaysılar?

- A. a, ı, wo, u
- V. u, ú, ı, i

S. u, ye, a, w

D. w, ye, wo, wo

6. Mezgilles dizbekli qospa gáplerdi qaysı dánekerler baylanıstıradı?

A. Da, de, ta, te, hám.

V. Gá, geyde, birese, birde.

S. Ya, yaki, yamasa.

D. Birak, al, lekin.

7. Kelbetlik neni bildiredi?

A. Predmettiń belgisizligi.

V. Predmettiń belgisin.

S. Predmettiń qatnasın.

D. Predmettiń muǵdarın.

8. Hár tárepleme sózi qanday usıl menen jasalǵan?

A. Affiksaciya.

V. Leksika-semantikalıq

S. Sóz qosılıw.

D. Sóz qosılıwı hám affiksaciya.

9. Pronomolizaciya degen ne?

A. Basqa sóz shaqaplarınıń almasıqqa wótiwi

V. Basqa sóz shaqaplarınıń róuishke wótiwi

S. Basqa sóz shaqaplarınıń kelbetilikke wótiwi

D. Basqa sóz shaqaplarınıń atlıkqa wótiwi

10. Ashıq dawıslılar qaysılar?

A. Wo, wó, u, ú

V. ı, i, ye, ú

S. a, ı, wo, wo

D. a, á, wo, wó

11. Gónergen sózler hám wolardıń túrleri?

A. Gónergen sózler úsh toparga bólinedi: neologizmler, argotizmler, dialektizmler

V. Gónergen sózler yeki toparga bólinedi: arxaizmler, tariyxıy sózler

S. Gónergen sózler tórt toparga bólinedi: arxaizmler, neologizmler, kásiplik cózler, sinonimler

D. Gónergen sózler úsh toparga bólinedi: antonimler, sinonimler, metaforalar, neologizmler

12. Qaraqalpaq álipbesiniń latin grafikası tiykrındaǵı áú-áw háriplerdi tabıń.

A). *Q, M*

V). *L, M*

S). *Wo, wó*

D). *T, U*

13. Baslawısttan dúzilgen bir sostavlı gápke qaysı gáp kiredi?

A. İyesi belgili gáp

V. Ataw gáp

S. İyesi belgisiz gáp

D. İyesiz gáp

14. Gáp ishinde basqa aǵzalar menen baylansqa túse alatuǵın modal sózler?

A. Tiyis, kerek, dárkar

V. Kerek, mısalı, álbette

S. Mısalı, ásirese, bálki

D. Algárez, ásirese, hátte

15. Dawıssızlar jasalıw wormı boyınsha qalay bólinedi?

- A. :nli, únsız, shawkımlı, sonar
- V. Jabısıńqı, juwısıńqı, birikpeli, dirildewik
- S. Yerinlik, til aldı, til wortası, til artı, komekey, kishkene tillik
- D. Qos yerinlik, awızlıq hám murınlıq, sonar, affrikat

16. Modal sózler qanday xızmet atqaradı?

- A. Haqıyqıy yemes háreketti ańlatadı.
- V. Tańlanıwdı bildiredi.
- S. Sóylewshiniń wóz pikirine wonıń haqıyqatlıǵına qatnasın bildiredi.
- D. Ishki sezimlerdi ańlatadı.

17. Úshlenbegenligi sózinde neshe morfema bar?

- A. Jetti
- V. :sh.
- S. Tórt
- D. Bes.

18. Qaysı katarda tek atlıq jasawshı affiksler berilgen?

- A. -lıq//-lik, -lı//-li, -ıs//-is.
- V. -shı//-shi, -lıq//-lik, -shılıq//-shilik.
- S. -ım//-im, -ıy//-iy, -sha//-she.
- D. -ık//-ik, -ıs//-is, -sız//-siz.

19. Gáptiń mazmunı boyınsha qanday túrleri bar?

- A. Bir sostavlı, yeki sostavlı
- V. Xabar, soraw, úndew, buyırq
- S. Jay, qospa
- D. Keńeytilgen hám keńeytilmegen

20. Wo, U dawislilari qanday seseler?

A). yerinlik, juwan, ashıq dawislilar

V). yeziwlik, juwan, ashıq dawislilar

S). yerinlik, juwan dawislilar

D). yerinlik, jinishke dawislilar

21. Qaratpalar qaysı sóz shakabınan boladı?

A. Atlıq

V. Kelbetlik

S. Sanlıq

D. Feyil

22. Hay-hay, tuwılǵan jerdiń samalın-ay!

A. Yeliklewish

V. Janapay

S. Tańlaq

D. Modal sóz

23. Tuwra tolıqlawshı bar gápti tabın?

A. Paxtadan turli gezlemeler islenedi

V. Paxtanı kol menen teremiz

S. Paxta jıyın terimine baramız

D. Paxta respublikamızdın baylıwı

24. Dawıssız fonemalardıń dawıs hám shawqımnıń qatnası boyınsha bóliniwi?

A. Únli, únsiz, sonor

V. Jabısıńqı, juwısıńqı, dirildewik

S. Yerinlik, tillik, kishkene tillik, kómekey

D. Murınlıq, awızlıq

25. Artıqtıń anası balasınıń izinen kórinbey ketsede qarap turdı. Kórinbey ketsede qaysı gáp aǵzası?

- A. Baslawısh
- V. Bayanlawısh
- S. Tolıqlawısh
- D. Pısıqlawısh

26. Tirkewishler qaysı seplikler menen qollanıladı?

- A. İyelik, worın, tabıs.
- V. Keńislik seplikleri menen.
- S. Ataw,barıs,shıǵıs.
- D. Grammatikalıq seplikler menen.

27. Qaysı qatardaǵı tirkewishler tek shıǵıs sepligi menen qollanıladı?

- A. Ushın, qarsı, bolar, sayın, qaray.
- V. Beri, aldın, keyin, góre, basqa.
- S. Arqalı, qaraǵanda, sayın, sheyin, bóten.
- D. Wózge, soń, boyınsha, qarap, burın.

28. Sepleniwdiń neshe túri bar?

- A. Bir
- V. Yeki
- S. Úsh
- D. Tórt

29. won bir won yeki jaslardaǵı qız (qız rolinde Áljan suwpınıń qızı yedi) daladan juwırıp keldi

- A. dizbekli qospa gáp
- V. kiritpe gápli jay gáp

S. ayırılmıǵan aǵzalı jay gáp

D. kiris gápı jay gáp

30. Yeziwlik dawıshlar qaysılar?

A). *a, ı, u*

V). *a, á, ye*

S). *Wo, a, ye*

D). *u, ch, i*

31. Feyil jasawshı affikslep?

A. -malı, -meli, -ǵıp, -gip, -qaq, -kek

V. -sha, -she, -lay, -ley, -pa, -a

S. -la, -le, -las, -les, -lat, -let

D. -shı, -shi, -lıq, -lik, -shılıq, -shilik

32. Sintagma degenimiz ne?

A. sóz dizbekleriniń bóliminiń aytıluwı

V. intonaciyalıq jaqtan bólingen gáptin bólegi

S. qısqa pawza menen bólinip aytılatuǵın gáptiń semantikalık bólegi

D. gáptiń sóz dizbeklerine bólinip aytıluǵın bólegi

33. *Kishi peyil bala, yer j6rek jigit* s5z dizbeginiń qaysı túri?

A. turaqlı sóz dizbegi

V. leksikalık sóz dizbegi

S. qospa sóz

D. atawısh sóz dizbegi

34. Qaysı kómekshi sóz shaqabı seplik jalǵawlarına jaqın turadı?

A. Modal sóz

V. Janapay

S. Tañaq

D. Tirkewish

35. Sózdiń túbiri degen ne?

A. Sózdiń leksikalıq máni ańlatıwshı bólegi.

V. Sózdiń basındağı bólegi.

S. Ózgeretuǵın bólegi.

D. Sózdiń wózgermeytuǵın bólegi.

36. Kómekshi mofemalar degen ne?

A. Leksikalıq mánige iye bóleksheler.

V. Sózdegi jalǵawlar.

S. Sózdi hám wonıń formasın jasawshı, onı baylanıstırıwshı bólekler.

D. Sózdi wózgertiwshı bólekler.

37. Háreketshen yemes sóylew aǵzaların tabıń?

A. Tis túbi, ústińgi yerin, tis, qatta tańlay

V. Yerin, til, tis, wókpe, kegirdek

S. Qattı tańlay, til, dawıs shımıldıǵı

D. Jutkınshaq boslıǵı, til ushı, yerin til

38. Sintaksislik birliklerge neler kiredi?

A. Sóz, sóz dizbegi

V. Ses, gáp

S. Gáp, morfema

D. Sóz dizbegi, gáp

39. Qanday atlıq betlenedi?

A. Háreketi bildiretuǵın.

V. Kim? sorawına juwap beretuǵın.

S. Janlı predmetlerdi bildiretuǵın.

D. Ne? sorawına juwap beretuǵın.

40. «Respublikamızda» sózinde qanday buwınlar bar.

A). *qamaw+qamaw+ashıq+ashıq+qamaw+ashıq.*

V). *ashıq+ashıq+tuyıq+qamaw+tuyıq+ ashıq.*

S). *qamaw+qamaw+tuyıq+ashıq+ashıq+ qamaw.*

D). *qamaw+tuyıq+qamaw+ashıq.*

41. Dawıslı fonemalar tildiń tik jaǵdayı boyınsha qalay bólinedi?

A. Ashıq, qısqıq

V. Til aldı

S. Yerinlik, yeziwlik

D. Aralas, worta kóterińki

42. Kól shuwıldap tınımsız ızınlaydı. Gápте neshe dawıslı, neshe dawıssız bar.

A). *Wó dawıslı, áq dawıssız.*

V). *Wó dawıslı, 9 dawıssız.*

S). *w dawıslı, áq dawıssız.*

D). *barlıq juwaplar nadurıs.*

43. Jigirmalap sózi mánisi boyınsha qanday sanlıq?

A. Sanaq

V. Qatarlıq

S. Jıynaqlaw

D. Toplaw.

44. Ashar, úrker, aǵarǵan athıqları qanday usıl menen jasalǵan?

A. Affiksaciya.

V. Sóz qosılıw

S. Fonetikalıq.

D. Leksika-semantikalıq.

45. Adverbializaciya degen ne?

A. Basqa sóz shaqaplarınıń almasıqqa wótiwi

V. Basqa sóz shaqaplarınıń ráwishke wótiwi

S. Basqa sóz shaqaplarınıń kelbetilikke wótiwi

D. Basqa sóz shaqaplarınıń atlıkqa wótiwi

46. Dawıslı hám dawıssız fonemalardıń parkı?

A. Dawıslı fonema buwın quray almaydı al dawıssızlar buwın quraydı

V. Dawıslı fonemalardı aytqanda wókpeden shıqқан hawa irkinishsiz shıǵadı, al dawıssızlapdı aytqanda irkinishke ushıraydı

S. Dawıslı fonemalarga shawkım, al dawıssızlarga dawıs tán.

D. Dawıslı fonemanı aytqanda xawa aǵımınıń páti kúshli, al dawıssızlardı aytqanda wólpeń

47. Morfologiyalıq negiz degenimiz ne?

A). *Bul negiz boyınsha sózler qalay aytilsa, qalay yesitilse, sol tiykarda jazıladı.*

V). *Tildiń tariyxıy rawajlanıwı barısında wolardıń dáslepkilerin jazıw dástúrge aynalǵan*

S). *Bul negiz boyınsha sóz yesitiliwine qaray yemes, al túbir hám qosımtalardıń dáslepki pútinligin saqlanıp jazılıwına tiykarlanadı*

D). *Sózlerdiń wondaǵı dawılı hám dawıssız háriplerdiń, túbir hám qosımtalardıń durıs jazılıwı*

48. Gáptiń tiykarǵı belgileri?

A. Kommunitikalıq, predikativlik

V. Subektivlik, kommunikativlik

S. Predikativlik, intonaciya

D. İntonaciya, kommunikativlik

49. Tartım kategoriyası neni bildiredi?

A. Predmettiń iyesin.

V. Sózlerdegi baylanıstı.

S. Predmettiń bir betke tiyisliligin.

D. Predmettiń belgili yekenin.

50. Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler kitabınıń avtorı kim?

A. A.Dáwletov

V. Ye.Dáwenov

S. M.Dáwletov

D. A.Bekbergenov

GLOSSARIY

FİLOLOGİYA termini áyyemgi grek tilindegi fileo-jaqsı kóriw, logos-sóz degen sózlerden kelip shıǵıp, sózge ıqlas, sózge muhabbat degen mánisti ańlatadı. Filologiya ayırım-ayırım, biraq bir-biri menen tıǵız baylanıslı eki ilimnen turadı. Birinshisi-lingvistika, yaǵnıy til bilimi. Ekinshisi – ádebiyattanıw.

ÁDEBIY SIN – ádebiyattanıwdıń u`lken bir tarawı. Onı kóbinese xalıqaralıq termin menen ádebiy kritika dep te ataydı. Ol áyyemgi grek tilindegi kritika-pikirler, tallaw degen sózden kelip shıqqan.

ÁDEBIYAT TARIYXI - ádebiyattanıwdıń u`lken bir tarawı. Ol kórkem ádebiyattıń payda bolıwın, qalıplesiwin, rawajlanıw jolların, onıń milliy ádebiyatlarǵa bóliniw tariyxın u`yrenedi.

ÁDEBIYAT TEORİYASI - kórkem sóz óneriniń ulıwma zańlılıqların, kórkem ádebiyattıń tariyxıy rawajlanıw jolların, zańlılıqların, kórkem obraz jaratıwdıń tiykarǵı nızamların, ádebiy janerlardıń, syujetlerdiń kórkemlik tábiyatın, kórkem shıǵarmanıń mazmunı menen formasınıń sáykesligi máselesin u`yrenedi.

TEKSTOLOGİYA eski latin tilindegi tekstum-baylanısıń, birlesiw sózinen kelip shıǵıp, (logos-ilim) avtor sózin, shıǵarmasın qayta jazıp yamasa qayta basıp tiykarǵı t6p nusqasın tiklew mánisin bildiredi.

BİBLİOGRAFİYA - eski grek tilindegi biblio-kitap hám grafo-jazaman degen sózlerden kelip shıǵıp, kitaplar haqqında maǵlıwmatlar degen mánisti bildiredi.

PALEOGRAFİYA áyyemgi filologiya iliminde, sonıń ishinde ádebiyattıń eski dáwirlerin izertlewde qollanıladı.

ABSTRAKT KÓRKEM ÓNER. (Bul atama latin tilindegi abstractio sózinen kelip shıǵıp, gu`milji, anıq emes degendi ańlatadı). XX ásirdeń bas gezlerinde Evropa mádeniyatında ju`zege kelgen baǵdar.

AVANTYURALIQ ROMAN. (Avantyura frantsuz tilindegi aventure sózinen alınǵan bolıp, wakıya hádiyse degen mánisti ańlatadı). Avantyuriyalıq roman - ulıwma roman janrınıń bir tu`ri

AVTOBİOGRAFİYALIĞ SHİĞARMA. ÓMİRNAME. Grek tilindegi autos -óзим, dios -óмир, grapho –jazaman degen sózlerden alınğan. Jazıwshınıń óziniń ómiri tiykarında dóreytuǵın ádebiy shıǵarma. Jazıwshı óz ómirin, basınan keshirgenlerin ádebiy formada bayanlaydı. Ómirnamada avtorınıń ózi baslı qaharman sıpatında qatnasadı.

AVTONİM. Áyyemgi grek tilindegi autos -óзим, haqıyqıy hám oputa at, isim degen sózlerden alınğan. Avtonim degende biz ádebiy laqap (taxallus) penen jazıp ju`rgen shayırdını yaki jazıwshınıń óz haqıyqıy ismin tu`sinemiz.

AVTOR. Bul atama latin tilindegi autor sózinen alınıp, tiykarın salıwshı, du`ziwshı degendi ańlatadı. Avtor- kandaı da bir kórkem shıǵarmanıń jeke dóretiwshisi.

AVTOR NİYETİ. Qandaı da bir kórkem shıǵarmanı jazıw ushın avtorını oylastırıp ju`rgen is jobaları

AKADEMIYALIĞ BASPA. Kórkem teksttiń akademiyalıq baspası. Ádettegi baspalardan qatań ajıralıp turadı..

AKADEMIYALIĞ STİL`. İlimiy-izertlewlerdi bayanlaw usılı.

ANTİK ÁDEBIYAT. (Latinsha “antiguuz⁴” –“áyyemgi”, “ertedeǵı” dep awdarıladı, demek bul atama áyyemgi ádebiyat degen mánisti bildiredi). Mıń jıllap tariyxlarǵa iye áyyemgi ádebiyatlar kóp, biraq olardıń hár biri antik ádebiyat dep ju`ritilmeydi. Tek ǵana áyyemgi Gretsiya hám áyyemgi Rim ádebiyatların antik ádebiyat dep ataydı.

ÁDEBIY MİSTİFIKATSIYA. Qandaı da bir shıǵarmanıń avtorlıǵın basqa birewge yamasa yadın oylap tabılğan atqa tanıw. Bul ilaj hár qıylı záru`rlikten, sonıń ishinde tsenzuraniń tar qıspaqlarınan ótip, óziniń ideyasın kópshilikke jetkeriw maqsetinde qollanıladı.

ÁDEBIY MEKTEP. U`lken sóz ustasınıń ideyalıq, kórkemlik jollarınıń basqa jazıwshılar ushın u`lgi alarlıq dárejede bolıwı. Qaraqalpaq ádebiyatında Qazı Máwliktiń qıssaxan-shayırlar mektebi keńnen málim. Qazı Máwliktiń mektebinen Abbaz, Qazaqbay, Mináj usaǵan qıssaxan-shayırlar ósip shıqqan. Geypara jaǵdaylarda ádebiy mektep termini arqalı ádebiy aǵım tu`sinigin de beredi.

ÁDEBİY BAĞIT. Ádebiyattanıwda ele anıq hám tolıq sheshimin taba almay atırǵan tartıslı máselelerdiń biri. Ádebiy baǵıtta ayırım teoretikler kórkem metod, stil, aǵımlar menen qosıp tu`sinedi. Al jáne bir teoretikler olardı qatań ajıratıp, ayırım tusinikler retinde usınadı. Biz usı tu`siniklerdiń keńirek tarqalǵan hám kóbirek qollanılıp ju`rgenlerin usınamız.

ÁDEBİY MİYRAS. Kórkem hám ideyalıq bahaǵa iye bolǵan ótmishtegi adebiy shıǵarmalar. Ádebiy miyraslar bizge kitaplar, qol jazbalar, kóshrmeler tu`rinde jetip keliwi mu`mkin, olar kitapxanalarda, qol jazba fondlarında, ilimizertlew mákemelerinde, ádebiyat muzeylerinde saqlanadı.

ÁDEBİY PROTSESS, ÁDEBİY HÁREKET. Milliy adebiyatıń yamasa du`ńya adebiyatınıń belgili bir dáwirde estetikalıq, ideyalıq, tematkalıq, kórkemlik h.t.b. ózgerislerge ushırap rawajlanıwı.

ÁDEBİY TİL. Sóylewdiń hám jazıwdıń belgili bir ólshemlerine, qaǵıydalarına iye bolǵan, ulıwma xalıqqa, onıń barlıq qatlamlarına ortaǵ bolǵan, xalıqtıń (millettiń) jámiyetlik, ruwxıy, mádeniy turmısına xızmet ete alatuǵın til. İlim-mádeniyat hám kórkem ádebiyat shıǵarmaları ádebiy tilde jazıladı.

ÁDEBİY TÁSIRLER HÁM BAYLANISLAR. Ádebiy protsesstiń ózgeshelikleriniń biri. Ádebiyatlardıń, jeke jazıwshılardıń óz-ara baylanısıwı, bir-birinen u`lgi alıwı, tájiriybe almasıwı hám usı tiykarda bir-birin kórkemlik, ideyalıq jaqtan bayıtıwı ádebiy tásirler degen atama menen ataladı.

**ÁDEBİY TU`RLER.** Turmıstı kórkem sáwlelendiriw tártiplerine, talaplarına qaray, sonday-aq obrazlardı, xarakterlerdi hám sharayatlardı jaratıw usıllarına karay kórkem ádebiyat u`sh u`lken tu`rge bólinedi. Epikalıq, lirikalık, dramalık tu`rler.

ÁDEBİYATTIŃ IDEYALILIǒI. Kórkem shıǵarmanıń belgili bir ideyalıq mazmunǵa, baǵdarǵa qurılıwı.

ÁDEBİYATTAǒI TARIYXIYLIQ. Jámiyetti tusindiriwde qollanılatuǵın istorizm (tariyxıyılıq) metodınıń baslı talaplarınıń kórkem adebiyatta paydalanılıwı.

GENEZIS (Grekshe genesis –tuwılıw, payda bolıw sózinen). Ádebiyattanıw iliminde qanday da bir kórkem obrazdıń, janrdıń, ádebiy qubılıstıń yamasa pu`tin bir ádebiyattıń tuwılıw, payda bolıw jaǵdaylarına genezis dep ataydı.

GUMANİZM. (Latinsha humanus –insanıylıq sózinen). Kórkem óner hám kórkem ádebiyat shıǵarmalarında insanıylıq, miyrim-shápáát, muhabbat, erkinlik, ádillik h.b. sáwlelendiretuǵın progressivlik jámiyetlik ideya

**DU`NYAWIY ÁDEBIYAT.** İnsan ómirin, hadal muxabbatı ulıǵlawshı, ómirge qushtarlıq oyatıwshı ádebiyat. Bul óziniń tutqan baǵdarı boyına ómirden tu`ńiliwshı kózqaraslarǵa, pessimistlik ideyalarǵa barınsha qarama-qarsı turadı hám ómirdiń gózzallıǵın táriypleydi.

**KÓRKEM İNTERPRETATSİYA, KÓRKEM TU`SİNDİRİW.** (Latinsha-interpretatio – tu`sindiriw, anıqlaw). Jazıwshı tárepinen turmıstı kórkem tu`rde tallap tu`sindirip beriw.

KÓRKEM (DÓRETIWShİLİK) METOD. (Grekshe methodos – izertlew jolı degendi anlatadı). Kórkem metod boyınsha kóp tu`rli pikirler bar. Solardıń bárin jıyñaqlastırǵanda tómendegi pikirler basım keledi hám kóbirek qollanıladı.

MEMUARLAR, YaDNAMALAR, ESTELİKLER. (Frantsuzsha memoires – yadqa tu`siriw degendi anlatadı). Ótken waqıyalar boyınsha avtordıń yadında qalǵanlarına tiykarlanıp jazılǵan kórkem shıǵarma. Avtor ózi su`wretlep otırǵan wakıyalardı, adamlardı óz kórgen yamasa olarǵa qatnasqan bolıwı kerek.

MODERNİZM. (Frantsuzsha moderne –eń jańa degen sózden alınǵan). XIX ásirdiń aqırında Frantsiyada payda bolǵan hám XX ásirdeń basında Evropa ellerinde, Rossiyada belgili bolǵan filosofiyalıq, ádebiy-estetikalıq aǵım. Modernizm bolmıstı sub`ektivlik kóz-qarastan sáwlelendiredi, adamdı jámiyetlik turmıstan ajıratıp kórsetiwge umtıladı, individualizmdi u`gitleydi. Modernizm realizmdi biykarlawǵa urınadı, onı waqtı pitken aǵım dep esaplaydı.

NİGİLİZM. (Latin sózi nihie hesh nárse degen mániste). Nigilizm kórkem ádebiyattaǵı hám ádebiyattanıw ilimindegi burınnan qalıplesken belgili bir kóz-qaraslardı biykarǵa shıǵarıwshı baǵdar.

POETİKA. (Grekshe poietika – obrazlı aytilğan ótkir sóz mánisinde). Kórkem shıǵarmalardıń sheberligi. Poetika ataması hám tu`sinigi biziń ku`nlerimizge shekem tariyxıy ózgermeli tu`rde kelip jetti.

PUBLİTsİSTİKA. Zamanagóy siyasiy jamiyetlik turmıs máselelerine arnalğan kórkem ádebiy hám jurnalistik dóretpе. Onıń maqala, ocherk, fel`eton, sayaxatnama t. basqa sıyaqlı tu`rleri bar. Qaraqalpaq ádebiyatı hám jurnalistikasında M.Seytniyazovtıń “Jeti jurtqa sayaxat”, O.Ábdiraxmanovtıń “Aralım, dártim meniń”, K.Mambetovtıń “Sayaxatnama” shıǵarmaları bul janrlıq tu`rdiń belgilerin kórsete aladı.

LİNGVİSTİKA

Ádebiy TIL – belgili bir normalarǵa salınıp, sistemalasqan ulıwma xalıqlıq tildiń yeń joqarǵı forması.

Álipbe – arab jazıwında a háribi «álip», v háribi ve dep ataladı. Usınnan álipbe ataması kelip shıqqan. Háriplerdiń belgili bir izbe - iz tártipte jaylastırılğan jıynaǵı.

Abstrakt atlıq – kózge kórinbeytuǵın, woylaw uqıbı arqalı tanılatuǵın zatlıq túsinipler.

Affiks – sóz quramında bólinetuǵın hám sózdiń qalğan bóleklerine mánilik wózgeris kirgizetuǵın morfema: balıq-*shı*.

Affrikata – jabısıńqı hám juwısıńqı seslerdiń birigiwinen jasalğan qurama dawıssız: *ts (t+s), ch (t+sh)*.

Ajratıw-sheklew janapayları – wózleri qatnaslı bolğan sózlerdi basqalarınan ajratıp, bóleklep yamasa sheklep kórsetetuǵın janapaylar: *tek, tek ğana, gileń, ilǵıy, tánha*.

Akademiyalıq grammatika – yeldiń tiykarǵı ilimiy shólkemleri tárepinen dúzilgen yamasa maqullanğan grammatika. Mısalı: *Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis, 1992, 1994.*

Akcent – 1. Pát. 2. Basqa tilde sóylegende wonıń seslerin wóz ana tiliniń sesleri menen aralastırıp sóylew wózgesheligi.

Aktiv sóylew aǵzaları – til, yerin, kishkene til, dawıs shımıldıǵı, tamaq.

Akustika – (grektiń akustikos – yesitiliw) degen sózinen alıńan.

Alfavit – grek jazıwında *a* háribi «alfa» *v* háribi «vita» dep ataladı. Usınnan alfavit ataması qalıplesken.

Almasıq – termini latinsha pronomen sózine sáykes keledi; pro-«ornima» nomen – «at» «ataw».

Ana tili – balanıń jas waqtınan baslap úlkenlerge yeliklew arqalı úyrenip wózlestirgen tili.

Anıq atlıqlar – sóylewshi menen tıńlawshıǵa aldı burın anıq (belgili) bolǵan predmetti bildiriwshi atlıqlar: sol *adam*, woqılǵan *kitap*.

Anıqlaw janapayları - gáptegi pikirdi, túsinikti anıqlap, nıqlap, isenimli yetip kórsetiwshi janapaylar: *naǵız, dál, sarras, tap, ǵoy, dı, di*.

Anıqlawısh - gáptiń bas aǵzası menen birge kelip, wonıń sın-sıpatın kórsetetuǵın yekinshi dárejeli aǵza: Bul *jaqsı* istiń baslaması yedi.

Anıqlıq meyil – is-háreketi belgili bir waqıt penen baylanıslı bolǵan real mánidegi anıq xabardı ańlatatuǵın feyildiń meyil forması.

Antonim – grek tilinen alıńan «qarsı» onuma–at sózlerinen quralıp qarama-qarsı at mánisin bildiredi: *jaqsı-jaman, aq-qara*.

Aralas qospa gáp – quramında dizbeklesip baylanısqań hám baǵınıp baylanısqań jay gápleri bar qospa gáp. Mısalı: *Balalar sáskelikten kelip sabaqların woqıp atır yedi, bir máhálde sırtqı yesik ashılıp, bir adam kirip keldi* (Á.Shamuratov).

Argotizmler – belgili bir sociallıq topardaǵı adamlar arasında qollanılatuǵın shártli sóz hám sóz dizbekleri. Mısalı: studentler arasında *qulaw* – imtixandı tapsıra almaw.

Artikulyaciya – (latinsha «artikulare»-bólek-bólek aytıw) degen sózden jasalǵan.

Arttırıw dárejesi – predmettegi belginiń yekinshi predmettegi sonday belgiden artıqlıǵın kórsetetuǵın dáreje forması: *qıp-qızıl, sup-sulıw, júdá úlken*.

Ashıq buwın – tek bir dawıslıdan ibarat bolǵan yamasa dawıssız sestem baslanıp, dawıslıǵa tamamlanǵan buwın: *a-ta, je-ti*.

Ashıq dawıslılar – qısqıq dawıslılardı aytqandağığa qarağanda tildiñ kóteriñki bóleginiñ bir qansha tómenlewinen jasalğan dawıslılar: *a, á, wo, wó*.

Ataw sepligi - hárekettiñ iyesi bolğan zattı yamasa subyektti añlatıp, Kim? Ne? Kimi? Nesi? sorawlarına juwap beretuğın hám gápte baslawısh xızmetin atqaratuğın seplik forması.

Atawısh bayanlawısh – atawısh sózlerden bolğan bayanlawısh: suw qaymağı – *muz*.

Atawısh feyil – is-háreketti tek ğana atap kórsetip, wonıñ betin, meyilin, máhálın añlatpaytuğın feyil forması: *islew-islemew*.

Atawısh sóz dizbekleri – bağındırıwshı komponenti atawıshlardan bolğan sóz dizbekleri: *jamanniñ jaqsısı* bolğannan, *jaqsınıñ jamanı* bol.

Atlıq – termini latinsha suvstantivum (suvsto – jasayman, substaniamaniz) termini menen sáykes keledi.

Avtor gápi - ádebiy shıǵarmalardağı avtordıñ wóz atınan ayılğan gápi. Mısalı: Umıtpañ! – *dep yejelep jalınıp atır, jalınıp atır* (G.Esemuratova).

Awdarma – bir tildegi maǵluwmattı yekinshi tildiñ quralları menen jetkeriw.

Awdarma sózlik – basqa tildiñ sózlerin ana tiliniñ sózleri menen, kerisinshe ana tiliniñ sózlerin basqa tildiñ sózleri menen túsindirip beretuğın sólik: *russha-qaraqalpaqsha sózlik*.

Awıspalı dánekerler – birgelkili aǵzalardıñ hám dizbekli qospa gáptiñ sıñarların bir-birine awıspalı mánide baylanıstırıp keletuğın kómekshi sóz: *ya, yamasa, bolmasa, yaki*.

Awıspalı máni – bir qubılıs atamasınıñ wóz ara uqsaslıǵına qaray yekinshi bir qubılıstı bildiriwi: *altın sırǵa – altın shash, awır tas – awır jumıs*.

Awızeki til – 1. wóz jazıw-sızıwına iye yemes til. 2. Awızeki sóylew tili.

Ayqınlawısh – qatar kelgen yeki atlıqtıñ ayırıqsha atributivlik baylanıstı añlatıwshı, qosımsha máni beriwshi komponenti. Mısalı: *woqıwshı* Asanov, Berdaq *shayır*.

Bağındırıwshı dánekerler – qospa gáptiñ quramındağı jay gáplerdi bir-birine bağındırıw jolı menen baylanıstırıp, bağıınıñqı qospa gápti dúzetuğın kómekshi sóz.

Baǵınıńqı baylanıs - sóz dizbegindegi hám gáptegi sintaksislik jaqtan wóz ara teń bolmaǵan yeki sózdiń biri-birine baǵınıp baylanısıwı. Wonıń túrleri: kelisiw (men woqıwshıman), basqarıw (woqıwǵa ketti), jupkerlesiw (jaqsı woqıwshı), izafet (woqıwshınıń kitabı).

Baǵınıńqılı qospa gápler – quramındaǵı jay gáplerdiń biri yekinshisin mánilik jaqtan túsindirip, baǵına baylanısatuǵın qospa gáptiń túri: *Báhár kelip*, terekler bórte basladı.

Barıs sepligi – is-hárekettiń baǵdarlangan obyektin, wornın, wonıń sońǵı punktin bildirip, kimge? Nege? sorawlarına juwap beretuǵın hám gápte qıya tolıqlawısh yamasa worın pısıqlawısh xızmetin atqaratuǵın seplik forması: *Shımbay-ǵa, qala-ǵa*.

Bas aǵzalar – yeki sostavlı gáptiń tiykarın dúzip wóz ara predikativlik qatnasta baylanısqan gáp aǵzaları: baslawısh hám bayanlawısh.

Bas gáp – qospa sintaksislik pútinniń (qospa gáptiń) basqa bóleklerine salıstırǵanda bir qansha gárezsiz bolıp, basqaların sintaksislik jaqtan baǵındıratuǵın gáp: Men kelemen degenshe, *wol ketip qalıptı*.

Bas hárip – sózdegi basqa háriplerden úlken, al geyde túri de basqa hárip: *A, D, T*.

Baslawısh – gáptiń basqa aǵzalarınan grammatikalıq jaqtan gárezsiz turıp, gáptiń kim ya ne haqqında yekenligin bildiretuǵın yeki sostavlı gáptiń bas aǵzası: *Gózzal* woǵada sezgir.

Bayanlawısh – grammatikalıq jaqtan baslawıshqa gárezli bolıp, wonıń qanday da bir belgisin bildirip, predikativlik xızmet atqaratuǵın gáp aǵzası: *Wol* ajamdı *jatırqamaydı*.

Belgi – tildegi belgili bir máni ańlatatuǵın shártli tańba: ? – soraw belgisi.

Belgilew almasıqları – qanday da bir betti, predmetti yamasa wonıń belgisin basqalarınan ajıratıp, belgilep kórsetetuǵın almasıqlar: *hár qashan, hár kim*.

Belgisiz dáreje – grammatikalıq subyekt tárepinen yemes, logikalıq subekt tárepinen islengen is-háreketti bildiretuǵın feyildiń dáreje forması: jay *salındı*.

Belgisizlik almasıqları – qanday da bir bettiń, predmettiń, qubılıstıń yamasa wolardıń belgileriniń sóylewshi menen tıńlawshıǵa yele belgisiz yekenligin kórsetetuǵın almasıqlar: *bir qansha, álle kim, bazı bir*.

Bet – is-hárekettiń hám wonıń subyektiniń adamǵa qatnasın bildiretuǵın feyildiń grammatikalıq kategoriyası: I bet. II bet. III bet.

Betlew almasıqları – belgili bir betti bildiriwshi almasıqlar: *men, sen, wol, biz, siz*.

Betlik atlıqlar – adamlardı bildirip, kim? sorawına juwap beretuǵın hám betlik jalǵawların qabıl yetetuǵın atlıqlar: *woqıwshı, palwan, qaraqalpaq, kóse*.

Betlik jalǵawı – belgili bir betti (I, II, III) hám sandı bildiretuǵın jalǵawlar: I bet: (-*man*//-*men*, -*ban*//-*ben*, -*pan*//-*pen*); II bet: (-*sań*//-*seń*).

Betlik yemes atlıqlar – adamnan basqa tiri maqluqlardı hám jansız predmetlerdi bildiretuǵın hám ne? sorawına juwap beretuǵın atlıqlar. Bunday atlıqlar betlew jalǵawların qabıl yetpeydi: *pıshıq, qol, diywal*.

Bet-san kategoriyası – is-hárekettiń bir betke, subektke qatnaslı yekenligin birlik hám kóplik sandı bildiretuǵın feyildiń grammatikalıq kategoriyası: *keldim* (I bet, birlik san).

Bir mánili sózler – termin sıyaqlı tek bir uǵımdı bildiretuǵın sózler: *kislorod, janapay, volt*.

Bir tillik sózlik – bir til materiallarınan bolatuǵın sózlik: túsindirme sózlik.

Birikken sózler - hár qıylı mánige iye bolǵan yeki túbir yamasa tiykardıń tıǵız birigiwinen jasalǵan sózler: *tasbaqa, atqulaq, qolǵap*.

Biriktiriwshi dánekerler – sintaksislik jaqtan teń qatnastaǵı birgelkili aǵzalardı, dizbekli qospa gáptiń bóleklerin wóz ara baylanıstırıw ushın xızmet yetetuǵın kómekshi sóz: *hám, jáne, taǵı, da, de*.

Birlik san – predmettiń birew yekenligin hám berilgen procestiń birlik sandaǵı subyektke tiyisli yekenligin kórsetetuǵın san forması.

Biykarlaw janapayları – biykarlawdı, kelispewdi bildiretuǵın janapaylar: *joq, yaq, yemes*.

Bólshék sanlıqlar – pútinniń bólegin, úlesin bildirip, sanaq sanlıqlardıń belgili bir formada dibeklesiwi arqalı yeki túrli formada jasalatúgın sanlıqlar: *besten tórt, tórttiń biri*.

Bolımsızlıq almasıqları – qandayd da bir bettiń, predmettiń, wonıń belgisiniń ayılajaq nársesige, is-háreketke qatnasınıń joq yekenligin kórsetedi: *hesh, hesh qashan, hesh kim*.

Boljawlı keler máhál – is-hárekettiń kelesi waqıtta bolatuǵının anıq bildirmey, wonı tek boljaw arqalı kórsetetuǵın feyildiń keler máhál forması: *bararman, kelermen*.

Burıńǵı wótken máhál – is-hárekettiń kóp burın bolıp wótkenligin bildiretuǵın wótken máhál forması: *woqıǵan yedim, jasaǵan yedi*.

Buwın – sózdiń bólinip - bólinip ayılatuǵın bólekshesi.

Buyırıq gáp – sóylewshiniń buyırǵın, tilegin, wótinishin, mirátin, usınısın, shaqırǵın bildiretuǵın gáp.

Buyırıq janapayları – buyırıqtı, tilekti, wótinishti bildiretuǵın janapaylar: *qoysańa, kelós*.

Buyırıq meyil – belgili bir is-háreketi islewge buyırıwdı, talap yetiwdi, wótiniwdi, shaqırıqtı ańlatatuǵın feyildiń meyil forması: *woqı, isle, jaz*.

Buyırıq tańlaqlar – buyırıqtı, qaratıwdı, shaqırıwdı, xoshametlewdi ańlatatuǵın tańlaqlar: *Háy! Posh! Dige-dige!*

Dánekerler – sóz benen sózdiń, sóz toparlarınıń, gáptiń birgelkili aǵzaları mnen qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń araların baylanıstırıw ushın qollanılatuǵın kómekshi sóz

Dáreje kategoriyası - háreket iyesi menen obyekt arasındaǵı hár qıylı qatnastı ańlatatuǵın feyildiń grammatikalıq kategoriyası: túp, wózlik, wózgelik, sheriklik, belgisiz dárejeler.

Dawamlı házirgi máhál – baslanǵan is-hárekettiń házirgi waıtta yele dawam yetiwin bildiretuǵın feyildiń házirgi máhál forması: *Wolar wóz azatlıǵı ushın gúresiwde*.

Dawamlı wótken máhál máhál – wótken waqıtta islenip atırǵan, biraq tamamlanbaǵan hám yele dawam yetetuǵın háreketti bildiretuǵın feyildiń wótken máhál forması: *úyretip atır yedi*.

Dawıslılar – sóylew aǵzalarınń biri-birine tiymey, ishtegi hawanıń yerkin irkinishsiz shıǵıwınan jasalǵan sesler. Házirgi qaraqalpaq tilinde 9 dawıslı ses bar.

Dawıslılar singarmonizmi – yeki yamasa wannan da kóp buwınlı sózlerde affikslerdegi dawıslılardıń túbirdiń dawıslı sesine ǵárezli bolıp, soǵan únles bolıp jalǵanıwı: *kóshe-ler-de-gi*.

Dawıssızlar – dawıssızlarǵa qarǵanda aytılwında hawa aǵım kóp qarsılıqqa ushıraytuǵın sesler.

Dawıssızlar singarmonizmi - hár bir buwınnıń qurılısındaǵı sesler wortasındaǵı jáne buwınlardıń shegarasındaǵı, túbir menen qosımtalardıń hám qosımta menen qosımtanıń shegarasındaǵı qońsılas sesler wortasındaǵı únleslik.

Dialekt – 1. Territorialıq hám sociallıq tıǵız baylanıstıń nátiyjesinde qalıplesken, grammatikalıq qurılısında, sózlik quramında wóz wózgesheliklerine iye bolǵan tildiń jergilikli variantı. 2. Wóz ara jaqın bir neshe govorlardıń qosındısı.

Diktant – woqıwshılardıń jazıw sawatlılıǵın arttırıw, orfografiyalıq hám punktuaciyalıq qádelerdi wózlestiriwin tekseriw ushın júrgiziletuǵın jazba jumıstıń túri.

Dirildewik dawıssız – awız quwıslıǵındaǵı hawa aǵımınń kúshinen tildiń dirildewi menen jasalǵan sonor dawıssız: *r*.

Dizbeklewshi dánekerler – gáptiń birgelkili aǵzaları menen dizbekli qospa gáp quramındaǵı jay gáplerdi bir-biri menen teń baylanıstıratuǵın hám wolar arasındaǵı mánilik qatnaslardı bildiretuǵın kómekshi sóz: *biriktiriwshi, qarsılas, awıspalı, gezekles dánekerler*.

Dizbekli qospa gáp – quramındaǵı jay gápleri bir-birinen ǵárezsiz, dizbeklese baylanısqa qospa gáp: Bálkim, sen yeń sońǵı baqsı shıǵarsań, Biz hám sońǵı tıńlawshıńız bolarmız (I.Yusupov).

Dórendi sóz – sóz jasalıw usılları arqalı jasalǵan, jańa mánige iye bolǵan sóz: *súwret-shi, wón-im.*

Eliziya – (latinsha yelisió - túsip qalıw) degen máni bildiredi.

Epíteza – (grekshe yepithesis - arttırıw, qosıp qoyıw) mánisin bildiredi.

Fonetika – (grek tilinen alıńan. Fonetika-tildegi seslerdiń jasalıwın, yesitiliwın, seslerdiń qurılısın, túrli seslik nızamlardı, buwın qurılısın, pát normasın, intonatsiyasın izertleydi.

Fonologiya – (grek she **phono** – ses, dawıs, **logos** - ilim degen sózlerden kelip shıqqan.) -

Frazeologiya – «qáliplesken sóz» logos «ilim degen sózlerden qáliplesken.

Gáp – grammatikalıq hám intonaciyalıq jaqtan belgili bir tildiń nızamları boyınsha qáliplesken haqıyqatlıq tuwralı sóylewshiniń pikirini bildiretuǵın bir tutas til birligi.

Gáp aǵzaları – belgili bir sintaksislik qatnaslardı bildirip, wóz ara belgili bir sintaksislik baylanısta bolatuǵın mánili sózler.

Gáptiń yekinshi dárejeli aǵzaları – gáptiń bas aǵzaları menen baǵınıńqı baylanısta turıp, wolardıń mánisin tolıqtırıw, anıqlaw, túsindiriw ushın xızmet yetetuǵın gáp aǵzaları: anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh.

Gezekles dánekerler – birgelkili aǵzalardı hám dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi wóz ara gezeklesiw, almasıw mánisinde baylanıstratuǵın kómekshi sóz: *gá, gáhi, geyde, bazda, birese, bir.*

Gezekles dizbekli qospa gáp – quramındaǵı jay gápleri waqıyanıń, qubılistiń bir-biri menen gezeklesiwın, almasıwın bildiretuǵın dizbekli qospa gáp: *Gáde quyın uytkır, gáde qar borar.*

Glossariy – az qollanılatuǵın sózlerdiń túsindirime sózligi.

Grafika – (grekshe grapho – jazıw) degen máni bildiredi.

Grafika - hár qanday tildegi seslerdi ańlatıwshı tańbalardıń jıynaǵı: arab grafikası, latin grafikası.

Grammatika – til biliminiń sóz wózgeriw formaların, sóz dizbegi túrlerin hám gáp tiplerin izertleytuǵın bólimi.

Ǵalabalıq atlıqlar – birgelkili predmet, háreket, sapa, qubılıs hám hal-jaǵdaydıń uluwma atamasın bildiretuǵın atlıqlar: *bala, qız, mektep*.

Háripler – seslerdi jazıwdaǵı shártli belgiler (tańbalar).

Ideografiya – (grekshe idea – túsinik, grapho – jazıw) sózlerinen qalıplesken.

Ilgerili tásir – aldınǵı aǵzanıń keyingi aǵzaǵa tásiri: *malǵora – malqora*.

Ilimiy stil – arnawlı terminologiya hám abstrakt leksikanı qollanıp, ádebiy til normalarına sáykes til qurallarınan paydalanatuǵın hám logikalıq jaqtan dálilli woylanıp dúzilgen gáplerden quralǵan hám ilimiy ádebiyatlar ushın tán bolǵan funksional stildıń túri.

Irkilis belgileri – jazba tilde sózlerdiń, sóz dizbekleriniń yamasa gáplerdiń tıńlawshıǵa túsinikli bolıwın támiynleytuǵın shártli belgiler: noqat (.), soraw belgisi (?), úndew belgisi (!), kóp noqat (...).

Iyelik sepligi – tiyislilik mánisin, bir predmettiń yekinshi predmetke tiyisli yekenin, wonıń iyesin bildirip, kimniń? Neniń? sorawlarına juwap berip, gápte anıqlawısh xızmetin atqaratuǵın seplik forması.

Jámlew almasıqları – qanday da bir predmetlerdi, wolardıń belgilerin yamasa qubılıslardı belgili muǵdarda ulıwmalastırıp, jıynaqlap, toplap kórsetetuǵın almasıqlar: *barlıq, jámi, gúllán, duyım, jámi*.

Jámlewshi atlıqlar – birlik sanda turıp, birgelkili predmetlerdiń toparın, jıynaǵın bildiretuǵın atlıqlar: *adamzat, texnika*.

Jabısıńqı dawıssızlar – fonatsiyalıq hawanıń bir-birine jabısqań sóylew aǵzaların jarıp shıǵıwınan jasalatuǵın dawıssızlar: *b, d, g, ǵ, k, q, m, n, ń, p, t*.

Jalǵaw - sózdiń aqırında turıp, morfologiya-sintaksislik qatnaslardı ańlatatuǵın morfema: *betlik, seplik, tartım jalǵawı*.

Janapaylar – gápke yamasa wondaǵı ayırım sózlerge qosımsha máni yamasa emotsionallıq reńk beretuǵın kómekshi sózlerdiń bir túri: *qoy-sańa*.

Jaqın wótken máhál – is-hárekettiń basqa bir hárekettiń aldında jaqın arada bolıp wótkenin yamasa wonıń sóylew waqtınan sál burınıraq bolıp wótkenin

kórsetetuǵın feyildiń wótken máhál forması: wol ángimesin taǵı *baslap yedi*, biraq hesh kim tınlamadı.

Jargonlar – belgili bir sotsiallıq toparlardaǵı adamlar arasında ǵana qollanılatuǵın, tek solarǵa ǵana túsiniikli shártli sózler hám sóz dizbekleri: *wotırıp keliw* – qamalıw.

Jay dáreje – predmet yamasa is-hárekettiń sının basqa predmet yamasa is-háreketlerdiń sonday sınına baylanıssız kórsetetuǵın kelbetlik hám ráwishlerdiń járeje forması: *úlken, tez*.

Jay gáp – tıyanaqlı bir woydı bildirip, bir predikativlik birlikke iye gáp: *Chay ishildi*.

Jazba til – 1. Yerteden kiyatırǵan jazba dástúrge iye til. 2. Hár qıylı jazba ádebiyatlarǵa tán til.

Jazıw - sózlerdi jazıwda qollanılatuǵın grafikalıq belgiler sisteması.

Jıyınqlaw sanlıqları – predmet yaki qubılıstıń sanın jıyınqlap, 1 menen 7 arasındaǵı sanaq sanlıqlardan –aw//–ew affiksi arqalı jasalatuǵın sanlıqlar: *birew, yekew*.

Jińishke jawıshra – til ushınıń azǵana alǵa qaray sozılıp, wonıń ústiniń tómenlewinen jasalatugın til aldı dawıslıları: *á, ye, wó, ú, i*.

Jup sózler – yeki sózdiń teń qatnasta juplasıwınan dúzilip, ulıwmalastırıw, kúsheytiw mánilerine iye bolatuǵın sózler: *ata-ana, qazan-tabaq*.

Juwan dawıshlar – til ushınıń artka qaray tartılıp, ústiniń sál-pál kóteriliwinen jasalǵan dawıslılar: *a, wo, ı, u*.

Juwısıńqı dawıssızlar - háreketsheń sóylew aǵzaları tolıq jabıspay, jaqınlasıwı nátiyjesinde aralarında sańlaq qaldırıp, sol sańlaqtan hawa aǵımı wótiw arqalı payda yetilgen shawqımnan jasalǵan sesler: *w, f, v, s, z, l, sh, j, y, ǵ, x, h*.

Kásiplik leksika – belgili bir kásip tarawında qollanılatuǵın sózler.

Kelbetlik – termini latinsha (nomen) adjectivum – qosaman, tutastıraman degen atama menen sáykes keledi.

Kelbetlik feyiller – feyil hám kelbetliktiń mánisin biriktiriwshi feyildiń betlik yemes forması: *baratuǵın, kelgen*.

Keler máhál – sóylew momentinen keyin bolatúǵın háreketti bildiriwshi máhál forması: *ketedi, aytadı*.

Keyinli tásir – keyingi aǵzanıń aldınǵı aǵzaǵa táhiri: kórib jiber - kórip jiber.

Kómekey dawıssız – tildin túbi menen jutqınshaq diywalı wortasında sańlaq qaldırılıwı arqalı jasalatúǵın dawıssız ses: *h*.

Kómekshi sózler – wóz aldına turıp gáp aǵzası bola almaytuǵın hám tolıq mánili sózler arasındaǵı hár qıylı semantikalıq-sintaksislik qatnaslardı bildiriw ushın xızmet yetetuǵın sózler: *tirkewish, dánker, janapay*.

Kóp mánilik – bir sózdiń dáslepki mánisinen basqa da bir neshe mánige iye bolıwı: *kóz (adamnıń), kóz (iyneniń)*.

Kóplik san – berilgen zattın kóplik sanda yekenligin bildiretuǵın forma: *woqıwshı-lar*.

Kórkem ádebiyat stili – basqa stillerdiń yelemntlerin wóz ishine alatuǵın, tildin ekspressivlik hám kórkem quralların, sózdiń awıspalı hám obrazlı qásiyetlerinen paydalanatuǵın funktsional stildin túri.

Konkret atlıqlar – kóz benen kóriwge bolatuǵın belgili bir formaǵa iye zatlardın ataması.

Kúsheytiw janapayları – gáptegi sózdiń yamasa ulıwma gáptin mánisin kúsheytip, woǵan qosımsha máni beretuǵın janapaylar: *da, dá, -aq*.

Qamaw buwın – dawıslı ses dawıssızlardın qorshawında keletuǵın buwın: *bas, tart*.

Qarsılas dánekerler – birgelkili aǵzalardı hám dizbekli qospa gáptin quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine qarama-qarsı mánilik qatnasta baylanıstırıw ushın qollanılatuǵın kómekshi sóz: *biraq, lekin, al, sonda da*.

Qatarlıq sanlıqlar – predmetlerdiń hám hár qıylı qubılıslardıń izbe-iz qatar tártibin, retlik sanın bildirip, sanaq sanlıqlarǵa –*ınshı//*-*ınshı* affiksi jalǵanıwı arqalı jasalatúǵın sanlıqlar: *birinshi, altınshı*.

Qatnaslıq kelbetlikler – belginiń qanday da bir predmetke, háreketke hám t.b. baylanıslı, qatnaslı yekenligin kórsetetuǵın kelbetlikler: *úydegi, ishki, yerteńgi*.

Qısıq dawıslılar – ashıq dawıslılardı aytqandağığa qarağanda tildiń kóterilgen bóleginiń bir qansha joqarılawınan jasalğan dawıslılar: *ı, u, ú, i*.

Qısqağan qospa sózler – sóz dizbekleriniń kısqarğan dáslepki yelementlerinen jasalğan sóz: *KamAZ, BMSH*.

Qıya tolıqlawısh – barıs, shıǵıs, worın sepliklerindeki sózler arqalı bildirilgen tolıqlawısh: Yendi *mende* qorqıw joq.

Qos yerinlik sesler – yeki yerinniń jaqınlasıwınan jasalğan sesler: *m, b, p*.

Qosımta – túbir morfemadan keyin jalğanıp, sóz jasaw hám forma jasaw ushın xızmet yetetuǵın kómekshi morfema.

Qospa gápler – yeki yamasa bir neshe jay gáplerdiń máni hám intonatsiyalıq birliginen dúzilgen gápler: dizbekli qospa gáp, baǵınıńqılı qospa gáp.

Qospa sózler – yeki hám wonnan da artıq sózlerdiń qosılıwınan dúzilip, komponentleriniń jeke mánilerinen biraz wózgeshe mánige iye bolğan hám sóylewde bir pát penen ayılıp hám gápte bir aǵzaniń xızmetin atqaratuǵın sózler: *aqsaqal, soqır ishek*.

Leksikalıq máni – sózdiń predmet yamasa qubılıslar haqqında dáslepki tiykarǵı mánisi.

Leksika-semantikalıq usıl – sózdiń wóziniń morfemalıq quramın wózgertpesten basqa sóz shaqabına wótiwi: wol soń keldi (ráwısh), jıynalıstan soń (tirkewish).

Leksikologiya – grek tilinen alınğan «lexikos» hám «logos» degen yeki sózden jasalıp sózlik haqqında ilim degendi bildiredi.

Lingvistika – bir neshe tarawdan ibarat til haqqındaǵı ilim.

Máhál kategoriyası – sóylew waqtına qaray is-hárekettiń waqtın bildiriwshi feyildiń grammatikalıq kategoriyası.

Mámleketlik til – belgili bir yelde rásmiy isler júrgiziletuǵın til.

Máni – sózdiń belgili bir túsinikti ańlatatuǵın mazmunı.

Mániniń awısıwı – sózdiń wóziniń tiykarǵı mánisinen basqa awıspalı mánide qollanıwı.

Maqset baǵınıńqılı qospa gáp – baǵınıńqılı gáp penen bas gápтеgi is-hárekettiń qanday maqset penen worınlanatuǵını yamasa worınlanǵanın, wonıń ne ushın islengenin bildiredi: *Qızıl gúldi yektim, qızlar kórsin dep.*

Maqset pısıqlawısh – is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın pısıqlawısh.

Maqset ráwıshleri – is-hárekettiń iske asıw maqsetin bildiretuǵın ráwıshitiń túri: *jorta, qırsıǵına.*

Maqullaw janapayları – ayılǵan woy-pikirdi maqullaw hám woǵan razılıq bildiriw sıyaqlı modallıq máni bildiretuǵın janapaylar: *awa, yaqshı, ájep.*

Menshikli atlıqlar – adamlarǵa, ayırım haywanlarǵa hám jansız predmetlerge, predmetlerdiń geypara túrlerine hám sortlarına wolardı wózlerine usas birgelkili predmetlerden ajratıw ushın arıwlı qoyılǵan shártli atamalardı bildiretuǵın atlıqlar: *Berdaq, Jolli.*

Metafora – grekshe «awısıw» degen sózden payda bolǵan atama.

Metateza – (grekshe metathesis - worın almasıwıw) degendi ańlatadı.

Metonimiya – grekshe «qayta ataw» degen máni.

Meyil kategoriyası – is-hárekettiń haqıyqatlıqqa qatnasın ańlatatuǵın feyildiń grammatikalıq kategoriyası.

Milliy til – bir millet aǵzalarınıń ulıwma tili.

Modal sózler – sóylewshiniń wóziniń ayılǵan pikirine bahasın bildiretuǵın sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparı: *báلكim, múmkin.*

Modal-buyırıq janapayları – buyırıq, tilek, wótinish sıyaqlı mánilerdi beriw ushın qollanılatuǵın janapaylar: *shı, shı, sańa, seńo, wós.*

Monolog – sóylewshiniń wózine qaratılǵan, basqanıń tıńlaw hám juwap beriwın kúttirmeytuǵın sóylew forması.

Monosemiya – grekshe monos –«bir» sema «belgi» sózlerinen qalıplesken atama.

Morfema – sózdiń qurılısında bunnan bilay bólinbeytuǵın yeń kishi mánilik birlik.

Morfologiya – til biliminiń sóz hám sóz formaların, sózlerdiń sóz shaqaplarına bóliniwini, sóz shaqaplarınıń morfologiyalıq kategoriyaların úyrenetuǵın ayırıqsha tarawı.

Muǵdar-dáreje ráwishleri – is-hárekettiń, belginiń belgisiniń artıq yamasa kemlik muǵdarın bildiretuǵın ráwishtiń túri: *talay, sonsha*.

Omonim – grekshe «birdey», birgelki «onoma «at» degen sózlerden jasalǵan.

Orfoepiya – (grekshe *worthos-duris*, epos-sóylew) degen sózlerden kelip shıqqan.

Orfografiya – (grekshe *orthos -duris*, grafho- jazaman) degen sózlerden qalıplesken.

Orfografiya – grekshe *ortxos «duris»* jazaman grafo –jazaman degen sózlerden qalıplesken.

Passiv sóylew aǵzaları – tislər, tańlay murın boslıǵı.

Piktograf – latinsha *piktus* – súwret «hám» jazıw sózlerinen qalıplesken.

Piktografiya – (latinsha *pikthus* - súwret hám grekshe *grafho* –jazıw) sózlerinen qalıplesken.

Polisemiya – grekshe *polu «kóp»* sema «belgi» sózlerinen qalıplesken atama.

Proteza – (grekshe *protesis* - wózgertip qoyıw).

Rásmiy is qaǵazları stili – hár qıylı arnawlı hújjetler ushın paydalanılatuǵın hám wózine tán janrlarǵa, turaqlı leksikaǵa, frazeologiyaǵa ham sintaksislik toplamlarına iye funkcional stildiń bir túri.

Ráwish – latinsha *advervium* – «feyilge qatnaslı» degen mánisti bildiredi.

Redukciya – (latinsha *reductio* – qısqartıw) degen máni ańlatadı.

Ses – sózdiń yeń kishkene mayda bólekke bólinbeytuǵın máni ayırıwshı bólegi.

Sinekdoxa – grekshe «birge siltep túsiniw» degen mánini bildiredi.

Sinonim – grek tilinen alınǵan «qatar ataw» degen mánini beredi.

Sintaksis – grek sózi bolıp dúziw dúzilis degendi bildiredi.

Sonor, sonant – (latinsha *sonorus* - shıqqısh) degen máni bildiretuǵın sózi

Yeki tillik sózlik – bir tildiń sózlik birlikleri yekinshi tilge awdarıp túsindiretuǵın sózlik: *russha-qaraqalpaqsha sózlik*.

Yeliklewishler – adamlardıń, haywanlar, quslar hám jansız predmetlerdiń yerli hám yerksiz shıqqan hár qıylıseslerin hám qozǵalı kórinislerin shártli túrde kórsetetuǵın sózler: *tars-turs, pańq*.

Yerinlik dawıslılar – yeki yerinniń qatnası menen jasalǵan dawıslılar: *o, ó, u, ú*.

Yerinlik dawıssızlar – astıńǵı yerinniń ústińgi yerin yamasa tisler menen jaqınlasıwınan jasalǵan dawıssızlar: *b, p, w, m, v, f*.

Yerinlik-tislik sesler – astıńǵı yerin menen ústińgi tislerdiń jaqınlasıwınan jasalatuǵın sesler: *v, f*.

Yerkin sóz dizbegi – wóziniń bóleklerine yerikn ajırala alatuǵın sóz dizbegi: *úlken jol, woqıwǵa ketiw*.

Yeziwlik dawıslılar – dawıslılar yerinniń qatnası boyınsha sıpatlanganda yerinlik dawıslılarǵa qarsı qoyılatuǵın dawıslılar: *a, á, ı, i, ye*.

Zatlıq atlıqlar – quramı boyınsha birgelkili zatlardı (azıq-awkat, mineral hám t.b.) bildirip, sanaq sanlıqları menen dizbeklespeytuǵın atlıqlar: *un, may*.

Zatlıq máni – sózdiń formal grammatikalıq bóleginen basqa wonıń tiykarǵı (zatlıq) bóleginiń mánisi.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Karimov Í.A. Wzbekiston XXI asr bwsaǵasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: Wzbekiston, 1997.
2. Karimov Í.A. Jamiyatimiz mafkurası xalqni – xalq, millatni – millat qilishga xizmat etsin. – Toshkent: Wzbekiston, 1998.
3. Karimov Í.A. Tarixiy xotirasız kelajak ywq. – Toshkent: Sharq, 1998.
4. Karimov Í.A. Barkamol avlod orzusi. – Toshkent: Wzbekiston milliy entsiklopediyasi, 2000.
5. Milliy ǵárezsizlik ideyası: tiykarǵı tu`sinik hám printsipler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2001.
6. Karimov Í.A. Yuksak mánaviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Mánaviyat, 2008.
7. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis, 1999.
8. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan praktikum. Nókis, 1989.
9. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t.II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie) M., 1952.
10. Dauletov A. Vokalizm karakalpakskogo yazıka. Samarkand, 1976.
11. Dáwletov A. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm. Nókis, 1993.
12. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi. Nókis, 1994.
13. Ubaydullaev K. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis, 1965.
14. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funktsionallıq stilleriń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
15. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, 1994.
16. Qálenderov M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń grammatikalıq, strukturalıq hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri. Nókis, 1989.
16. Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya, Nókis, 1981.
17. Házirgi qaraqalpak ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. Nókis, 1994.
18. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovaniya). M., 1952.

19. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. III. Morfologiya. (slovo izmeneniya), sintaksis (slovosochetanie i predlojenie). Nukus, 1995.
20. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar. Nókis, 1976.
21. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovosochetanie i predlojenie). Nukus, 1999.
22. Dawletov M. Házirgi qaraqalpaq tiliniń punktuatsiyası. Nókis, 1999.
23. Najimov A. Xazirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. Qospa gápler boyınsha praktikum. Nókis, 1990
24. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sintaksis. Nókis,
25. Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, Nókis, 1996.
26. Pospelov G.N. Vvedenie v literaturovedenie. Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 1983, SS.4-22
27. Pospelov G.N. Voprosı metodologii i poetiki. M., İzdatel'stvo MGU, 1983
- 28.Xalizev Valentin Evgenievich. Teoriya literaturı. M., İzdatel'stvo Vtoroe izdatel'stvo.M., «Vısshaya shkola»; 2000, SS.106-142. Glava III. Funktsionerivonie literaturı. (Germenevtika, ponimanie, interpretatsiya i.td)
- 29.Qozaqboy Ywldash., Muhayo Ywldash. Badiyyiy tahlil asoslari. Toshkent, «Kamalak», 2016.
- 30.Falsafa. Entsiklopedik luǵat. Toshkent., «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2010.
- 31.Vvedenie v literoturovedenie. Uchebnik. İzdatel'stvo vtoroe. Pod redaktsiy. Pospelova G.N. Moskva., «Vısshaya shkola»; 1983; 104-165; SS. 286-302.
- 32.Pospelova G.N. Problemi istoricheskogo razvitiya literaturı. M., «Prosveshenie», 1972.
- 33.Pospelova G.N. Teoriya literaturı. Uchebnik M. «Vısshaya shkola»; 1978.
34. Gulyaev N.A., Bogdanov A.N., Yudkeviya L.G. Teoriya literaturı v svyazi s problemamı estetiki. M., «Vısshaya shkola»; 1970.
- 35.Sarimsaqov B. Badiyylik mezonlari. Toshkent.

36. Juraqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop. Toshkent, Gofur Gulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2015. Sonin ishinde «Drama janri» temasi. 4-68 bb.
37. Jarimbetov Q. XIX asir qaraqalpaq lirikasini janrlıq qasiyetleri ham rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004.
38. Jarimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
39. Belinskiy V.G. Razdelenie poezii na rodi i vidı. Sobr. soch. v trex tomax Tom 2. M. 1948.
40. Yuldoshev Q. Adabiyot oqıtıshning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent. «Oqıtuvchi», 1996.
41. Yoldoshev Q. Oqıtuvchi kitobi. Metodik qullanma. Toshkent. «Oqıtuvchi», 1997.
42. Yuldoshev Q., Madaev O., Abdurazzoqov A. Adabiyot oqıtısh metodikasi. Toshkent-1994.
43. Yuldoshev J.G., Usmanov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. «Oqıtuvchi», 2004.
44. Saidov T. Ilgor pedagogik texnologiyaning mazmun-mohiyatini «Aqliy hujum» usuli bilan oqıtısh texnologiyasi. Toshkent. 2003.
45. Palımbetov K., Pirniyazov I., Berdimuratov R. Ádebiyattı oqıtıw metodikasi. Nókis, 2009.

Internet ham Ziyonet saytlari

1. <http://elearning.zn.uz>- Elektron talim blogi
2. <http://my.estudy.uz> - masofali wquv tizimi
3. <http://office.microsoft.com/en-us/word-help/create-a-new-document-using-a-template-HA102840145.aspx?CTT=5&origin = HA102809673>
4. <http://office.microsoft.com/ru-ru/word-help/HP010368778.aspx#>

Toc287271760

5. **<http://pedagog.tdpu.uz> - Respublika pedagogika talim muassasalari portali**
6. **<http://remontka.pro/start-windows-8/>**
7. **<http://uz.infocom.uz/2009/12/21/talim-tizimida-keskin-burilishga-sabab-bolgan-4-dastur-haqida/> - Xamidov V.S. Talim tizimida keskin burilishga sabab bolgan 4 dastur haqida.**
8. **<http://www8.hp.com/ru/ru/support-topics/windows8-support/start-screen.html>**
9. **<http://yenka.com>**
10. **<http://ziyonet.uz> – Ózbekiston Respublikasi axborot-talim portali**
11. **www.portfolio.bimm.uz - elektron portfolio tizimi**
12. **bakh.abdik@gmail.com**
- 13.